

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019 Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

ЖУМАНОВА ШАҲНОЗА ИКРОМЖОНОВНА

УСМОН АЗИМ ШЕЪРИЯТИДА ПЕЙЗАЖ ТИПОЛОГИЯСИ

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of the abstract of dissertation on doctor of philosophy (PhD) on
philological sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

Жуманова Шахноза Икромжоновна

Усмон Азим шеърлятида пейзаж типологияси 3

Jumanova Shahnoza Ikramjanovna

Typology of scenery in the poetry of Usman Azim 27

Жуманова Шахноза Икромжоновна

Типология пейзажа в поэзии Усмана Азима 49

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ 53

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019 Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

ЖУМАНОВА ШАҲНОЗА ИКРОМЖОНОВНА

УСМОН АЗИМ ШЕЪРИЯТИДА ПЕЙЗАЖ ТИПОЛОГИЯСИ

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2022.1 PhD/Fil2190 рақами билан рўйхатга олинган.

Тадқиқот Кўқон давлат педагогика институтида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.fdu.uz ҳамда «ZiyoNet» ахборот-таълим порталида www.ziyo.net/uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Қобилова Зебохон Бакировна
филология фанлари доктори

Расмий оппонентлар:

Қосимов Абдуғофир Абдукаримович
филология фанлари доктори, профессор

Муллахўжаева Раъно Тошхўжасви
филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Урганч давлат университети

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «1» ноябрь соат 11:30 даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: Фарғона шаҳар, Бурхониддин Марғинович кўчаси, 105. Тел.: (99873) 244-44-29, факс (99873) 244-46-03; e-mail: farfu_info@mail.ru).

Диссертация билан Фарғона давлат университети Ахборот ресурс марказида танишни мумкин (199 рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 100151, Фарғона, Мураббийлар кўчаси, 19. Тел.: (99873) 244-46-02.

Диссертация автореферати 2022 йил «18» октябрь кuni тарқатилди.
(2022 йил «18» 10 даги 59 рақамли реестр баённомаси).

Ш.М. Искандарова
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш раиси, филол.ф.д., проф.

М.Т. Зокиров
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш котиби, филол. ф. н., доцент

А.Ф. Сабирдинов
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш қошидаги илмий семинар
раиси, филол. ф. д., проф.

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида инсоннинг табиий муҳитга муносабати, табиатнинг инсон ҳаётидага ўрни каби масалалар доимо долзарб саналган. Айниқса, кейинги йилларда адабиётшуносликда табиат ва инсон муаммосини ўрганишда катта тажрибалар орттирилди, анъаналар шаклланди. Бадиий асарларнинг поэтик-онтологик асосларини аниқлаш, бадиий-эстетик тафаккурнинг ривожланиш жараёнларини тадқиқ этишга эътибор тобора кучаймоқда. Мазкур жараёнлар ижтимоий-сиёсий, тарихий-маданий воқеликлар асосида кечади ва, албатта, бадиий асарга муносабат ҳам ижтимоий кайфиятнинг ўзгариб бориши билан янгиланиб боради.

Дунё адабиётшунослигида ижодкорларнинг пейзаждан фойдаланиш маҳорати, услуби, пейзаж образларининг концептуал-мундарижавий компонентлари бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда ва янги тамойиллари кашф этилмоқда. Табиат унсурларининг поэтик вазифасини англаш орқали ижодкорнинг фалсафий-ижтимоий қарашларини тушуниш осонлашиши адабиётшуносликда ўз ифодасини топмоқда.

Ўзбек адабиётшунослигида пейзаж таснифи, бадиий матндаги аҳамияти, вазифалари, ижодкорнинг ғоявий-эстетик дунёқарашидаги ўрни етарлича тадқиқ этилган эмас. Мумтоз адабиётда шеърини санъатларга кўпроқ урғу берилган, аммо уларга асос бўлиб хизмат қилган табиат унсурлари ва табиат манзараси тасвири ўзининг илмий-назарий баҳосини топмаган. Замоनावий ўзбек шеърини бўйича амалга оширилган тадқиқотларда ҳам пейзажга етарлича аҳамият берилган дейиш мушкул. Усмон Азим шеъринида пейзаж ижодкорнинг бадиий-эстетик қарашларини тушуниб етиш ва шоирнинг поэтик тамойилларини кашф қилишда етакчи восита бўлиб хизмат қилади. Зеро, "...ўзбек мумтоз ва замоनावий адабиётини халқаро микёсда ўрганиш ва тарғиб қилиш, кўпқиррали бу мавзуни бугунги кунда дунё адабий маконида юз бераётган энг муҳим жараёнлар билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил этиб, зарур илмий-амалий хулосалар чиқариш... катта аҳамиятга эга"¹. Усмон Азим шеърини бўйича амалга оширилган диссертацияларда ижодкорнинг табиат манзараси тасвири ва табиат унсурлари воситасидаги образлилик тизими тадқиқ доирасига тортилмаганини инобатга олсак, мазкур диссертация шоирнинг бадиий оламини кашф этишда муҳим аҳамият касб этади. Усмон Азим ижодида пейзаж тадқиқи мисолида у билан бир даврда ижод қилган шоирларнинг ижтимоий-фалсафий дунёқарашига ҳам "туйнук" очилишини айтиб ўтиш лозим.

Адабий тенденциялар кундан кун ўсиб бораётган бугунги адабий жараёнда пейзаж тадқиқини амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-2909-сон, 2017 йил 13

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Ўзбек мумтоз ва замоनावий адабиётини халқаро микёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари" мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табриги. // Халқ сўзи. – Тошкент, 2018 йил 8 август.

сентябрдаги ПҚ-3271-сон, “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарорлари, 2019 йил 10 октябрдаги ЎРҚ-576-сон “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги қонуни, 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПФ-5850-сон Фармони ва мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни бажаришда муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ равишда бажарилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Истиқлолгача бўлган даврда ва ундан кейин пейзаж бўйича баъзи тадқиқотларни² айтмаганда, ўзбек адабиётшунослигида пейзаж назарияси яхлит ҳолда ўрганилмаган. Усмон Азим ижодида пейзаж типологияси масаласи ҳам шу давргача тадқиқ этилмаган. Пейзаж ва поэзия тамойилларига доир назарий манбаларни³ ўрганиш асносида ушбу қонуниятларни ўзбек адабиётшунослиги учун қўллаш вақти келганига амин бўлдик.

Усмон Азим шеърияти ҳақида филология бўйича фалсафа докторлиги илмий даражасини олиш учун иккита диссертация,⁴ битта докторлик диссертацияси⁵ ҳимоя қилинди. Хусусан, Ж.Сувонованинг тадқиқотида Усмон Азимнинг бадиий изланишлари ва услубига хос хусусиятлар ўрганилган бўлса, С.Умирова шоир шеъриятининг лингвопоэтик

² Султонова М. Пейзаж санъати. –Тошкент: Фан, 1983; Эркинов А. Навоий – пейзаж устаси. –Тошкент: Фан, 1988; Йўлдошев Н. Чўлпон шеъриятида пейзаж. Фил.фан.ном.дисс. –Тошкент, 1994; Суяров М. Пейзаж шеъриятда композиция // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008 1-сон; Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги. –Тошкент: Akademy Nashr, 2019.

³ Иванисенко В. Поэзия. Жизнь. Человек. – Москва, 1962; Гинзбург Л.Я. О лирике. – Москва, 1964; Руднева О. Концептуализация пейзажа в малой прозе И.А.Бунина. дисс.кан.фил.наук. – Сургут, 2007; Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной. Москва: Высшая школа, 1990; Фейсенко Э.Я. Теория литературы. – Москва, 2008; Зотов И. Человек и природа в “Русском лесе”. – Большой мир. –Москва, 1972; Кузьмичев И.К. Введение в общее литературоведение XXI века. –Нижний Новгород, 2001; Эткин Е. Разговор о стихах. – Москва, 1970; Сильман Т.И. Заметки о лирике. –Ленинград, 1978; Дрыжакова Е. В волшебном мире поэзии. – Москва, 1978; Вишневский К.Д. Мир глазами поэта. –Москва, 1979; Альфонсов В. Поэзия Бориса Пастернака. –Ленинград, 1990; Потемня А.А. Теоретическая поэтика. –Москва, 1990; Путилов Б.Н. Веселовский и проблемы фольклорного мотива // Наследие Александра Веселовского. Исследования и материалы. – СПб, 1992. –С.74-85; Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект пресс, 1996. –С.182; Медриш Д.Н. Литература и фольклорная традиция. – Саратов, 1980; Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб.: Искусство – СПб, 1998; Nancy Worman. Landscape and the Spaces of Metaphor in Ancient Literary Theory and Criticism. Cambridge university press, 2015; Frye N. Anatomy of Criticism. Princeton, 1957.

⁴ Сувонова Ж. Ҳозирги ўзбек шеъриятида бадиий изланишлар (Усмон Азим ижоди мисолида). Фил.фан.ном.дис. – Самарқанд, 2000, Сувонова Ж. Усмон Азим шеъриятида бадиий тафаккур. –Тошкент, 2012; С.Умирова. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (Усмон Азим шеърияти мисолида). Фил.фан.фал.док.дис. – Самарқанд, 2019.

⁵ Давронова М. Ўзбек шеъриятида индивидуал услуб поэтикаси (Усмон Азим, Икбол Мирзо, Фахриёр ва Абдували Қутбиддин шеърияти мисолида). Фил.фан.док.дис. – Самарқанд, 2021.

хусусиятларини тадқиқ этган. М.Давронова диссертациясининг бир қисми сифатида Усмон Азимнинг услуб поэтикасини ишлаган. Ушбу тадқиқотларни Усмон Азим ижоди тадқиқи бўйича дастлабки қадамлар деб баҳолаш мумкин. Лекин Усмон Азим ижодида энг катта ўрин тутган инсон ва табиат муаммоси, табиат манзараси тасвири асносида ижодкорнинг бадиий-услубий тамойиллари етарлича очиб берилмаган. XX аср ўзбек шеърляти манзараларига бағишланган тадқиқотлар ва суҳбатларда ҳам шоир ижодининг маълум бир қирраси ҳақида сўз юритилган бўлиб, Усмон Азим ижодидаги умумий пейзаж типологияси ҳақида деярли сўз айтилмаган ⁶.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қўқон давлат педагогика институти илмий-тадқиқот ишлари режасининг “Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб масалалари” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Усмон Азим шеърлятида пейзаж тасвирининг бадиий ифодада тутган ижтимоий, ахлоқий, маънавий ўрни ҳамда табиат ҳодисалари билан боғлиқ фасллар, ойлар, ўсимликлар дунёси, сув, ҳаво, ой, куёш, иқлим ўзгаришлари каби тушунчалар ва унсурларнинг шоирнинг эстетик ҳамда адабий-фалсафий дунёқараши шаклланишидаги аҳамиятини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Усмон Азим шеърлятини пейзаж типологияси бўйича таҳлил этиш, пейзаж ҳақидаги назарий хулосаларни замонавий ўзбек шеърлятига татбиқ қилиш усулларини белгилаш;

балладаларда “шаҳар” пейзажи, бахшиёна шеърларда “тоғ” ва “дашт” пейзажининг шоир ифодалаган бадиий-ғоявий мазмунга таъсирини ўрганиш;

Усмон Азим ижодида энг кўп қўлланиладиган “куз” пейзажининг образлар тизими ва символикаси, поэтик талқинини ўрганиш;

табиат унсурларининг лирик қаҳрамон кечинмаларини кўрсатиш ҳамда бадиий матннинг ғоявий-эстетик мазмун-моҳиятини очиб беришдаги роли ва аҳамиятини белгилаш;

⁶ Шарафиддинов О. Талант – халқ мулки. –Тошкент, 1979; Ғафуров И. Оҳанграбо қаерда?// Ўзбекистон маданияти. 1979 йил, 13 февраль; Шукуров Н. Сўз сеҳри шеър меҳри. - Самарқанд, 1992; Ҳаққулов И. Ғуссали юрак – ёлқинли юрак// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996 йил, 11 октябрь; Хуршид Даврон. Бўлар элнинг шоири// Туркистон газетаси, 1996 йил, 12 октябрь; Салим Ашур. Ўзгараётган бадиий тафаккур// Ёзувчи, 1997 йил, 30 июль; Хайитов А. 90 - йиллар ёшлар шеърлятида анъанавий ва шаклий изланишлар. Фил.фан номзоди дис. –Тошкент, 2003; Йўлдошева М. Ўзбек модерн шеърлятининг асосий хусусиятлари. Фил.фан.ном.дисс. авт. –Тошкент, 2004; Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. –Тошкент, 2006; Норматов У. Ижод сеҳри. - Т, 2007; Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърляти. –Тошкент, 2007; Ҳамдам У. Янгиланиш эҳтиёжи. –Тошкент, 2007; Абдуллаев А. Шеъримда узоқ бир ишқнинг шарҳи бор // “Шарқ юлдузи” журнали, 2010 йил 1-сон; Ризаев Ш.Қийноқ, сенга бўлсин, шараф// Шарқ юлдузи, 2010 йил 6-сон; Умутов Х. Эҳтиёж тафти. Самарқанд, 2011; Умутов Х. Тирик шеърлар поэтикаси. - Самарқанд, 2016; Сабирдинов А. Маънавият ва маърифат чашмалари. –Тошкент: Akademnashr, 2016; Адабиёт – Ватандай муқаддас. Шоир Усмон Азим билан суҳбат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2018, 9- ноябрь; Холова М. Ўзбек модерн шеърляти поэтикаси. Фил.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.авт. - Фарғона, 2018; Давронова М. Усмон Азимнинг интеллектуал шеърляри хусусида// Ўзбек тили ва адабиёти, 2019, 2-сон; Солижонов Й. Ҳозирги ўзбек лирикаси // Адабиёт хиббони. - Фарғона, 2020. –Б. 11.

Усмон Азим шеърлярида табиат унсурлари, манзараларнинг образ ва рамзларга айланиш тамойилларини аниқлаш ва бу бўйича хулосаларни бериш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Усмон Азимнинг “Сайланма”, “Юрак”, “Куз”, “Жимлик” ва “Танланган асарлар” шеърій китоблари танланган, шунингдек, Усмон Азимнинг “Фонус”, “Коллаж” ҳамда драматик ва насрий асарларига мурожаат қилинган.

Тадқиқотнинг предметини пейзаж типологияси, пейзажнинг назарий қонуниятлари, табиат манзараси тасвирининг Усмон Азим бадиий-ғоявий концепциясидаги поэтик аҳамияти, мумтоз адабиётда учрайдиган пейзаж унсурларини замонавий шеърят билан муқоясаси, пейзажнинг тадрижий тақомили ҳамда бадиий тамойиллари тадқиқи ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда биографик, социологик, қиёсий-типологик усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

пейзаж, яъни табиат тушунчасининг лирикадаги тасвир кўлами, таносуб, ташбеҳ, тазод, ружуъ, муболаға каби шеърій санъатларнинг ифода имкониятлари, параллелизм, кўчим сингари бадиий тамойиллари, китобхоннинг руҳий-маънавий оламига эстетик таъсири, шеърій матн мазмунини юзага чиқарувчи дарахт, сув, тоғ, тун, тонг каби қатор образларнинг назарий жиҳатлари асосида очиб берилган;

пейзажнинг ижтимоий, ахлоқий, фалсафий тамойилларини аниқлаш чакмоқ, ёмғир, қор, булут, изғирин, саратон иссиғи каби турли-туман табиат ҳодисаларининг бадиийлаштириш қонуниятларини тушуниш учун муҳим саналиши, ҳар бир ижодкорнинг индивидуал “нигоҳ”и: табиатни кўриш, кузатиш, идрок қилиш ва образли тафаккурда жонлантириш хусусияти унинг янгилашини таъминлаши ойдинлаштирилган;

Усмон Азим шеърлярида пейзажнинг юзага келиш макони ва содир бўлиш замониға кўра мавсумий пейзаж тури, миллийлик, умумбашарийлик, замонавийлик каби мавзуларига кўра миллийликни ифодаловчи пейзаж тури кўзға кўпроқ ташланиши; шоир ижодида “куз”, “баҳор”, “қиш”, “ёз”, “хут”, “жавзо”, “ҳамал”, “қаҳратон” каби йил фаслларига доир мавсумий пейзажлар етакчилик қилиши; шоир қўллаган миллий пейзажларнинг марказида “Бойсун” топоними туриши, Бойсун тоғлари, қир-адирлари, сойлари, жилғалари, йўллари билан боғлиқ табиат манзаралари шоирнинг ғоявий-бадиий концепциясини бойитиши лирик пафосни кўтаришда асосий омил экани далилланган;

Усмон Азим шеърлярида она ватан, юрт, одамлар тақдирининг табиат ҳодисалари билан боғлиқликда талқин этилиши, лирик қаҳрамоннинг қувноқ, сокин, ғамгин, жўшқин характерини ифодалашда табиат манзаралари эстетик категория сифатида намоён бўлиши асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари:

Усмон Азим шеърлярида табиат манзаралари тасвири ва пейзажнинг ўрни ҳақида яхлит ва тизимли илмий-назарий қарашлар шакллантирилган;

пейзажнинг ўзбек адабиётшунослигида ижодкорнинг ижтимоий-фалсафий дунёқарашини даражалашдаги функцияси тадқиқ объекти сифатида белгиланган;

Усмон Азимнинг балладаларида “шаҳар” пейзажининг, бахшиёна шеърларда “тоғ” ва “дашт” пейзажининг, ижодининг умумруҳида “куз” пейзажининг роли ва аҳамияти тадқиқ этилган;

Усмон Азимнинг ижтимоий-фалсафий, бадий-эстетик қарашлари, ижодий тамойиллари шаклланишида инсон ва табиат муносабатларининг таъсири ўрганилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот юзасидан чиқарилган хулосалар тадқиқотчи томонидан эълон қилинган илмий ишларда ўз ифодасини топганлиги ҳамда бу хулосалар илмий жамоатчилик томонидан ижобий баҳоланганлиги, аниқ қўйилган муаммо эмпирик-назарий ва таҳлилий-қиёсий усуллар ёрдамида ечилганлиги тадқиқот натижаларининг ишончлилигини белгилайди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, диссертацияда келтирилган фикр-мулоҳаза ва таклифлар истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигида эришилган илмий-назарий фикрларни тўлдиради; адабиётшуносликка оид луғатлар ва қўлланмаларни тайёрлашда манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти диссертация материаллари ва хулосаларидан “Адабиёт назарияси”, “XX аср ўзбек адабиёти”, “Қиёсий адабиётшунослик”, “Ҳозирги адабий жараён” каби фанлардан маъруза ва семинар машғулотларини ўтказишда, дарсликлар ва ўқув қўлланмалар яратишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Усмон Азим шеърлятидаги пейзаж типологиясини тадқиқ этиш бўйича олинган илмий натижалар асосида:

пейзаж, яъни табиат тушунчасининг лирикадаги тасвир қўлами, таносуб, ташбеҳ, тазод, ружуъ, муболаға каби шеърлий санъатларнинг ифода имкониятлари, параллелизм, кўчим сингари бадий тамойиллари, китобхоннинг рухий-маънавий оламига эстетик таъсири, шеърлий матн мазмунини юзага чиқарувчи дарахт, сув, тоғ, тун, тонг каби қатор образларнинг назарий қонуниятлари мумтоз адабиётимиздан то бугунги замонавий шеърлятгача яратилган лирик асарлар мисолида очиб берилган такифлар Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қошидаги “Онажоним – шеърлят” ижодий тўғарагидаги ёш ижодкорларга пейзаж тушунчасининг бадий тамойиллари, қамрови ва қўлами, назарий қонуниятлари, вазифаларини ишлаб чиқишда фойдаланилган (Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг 2022 йил 5 июлдаги 01-03/874-сон маълумотномаси). Натижалар ёш ижодкорларнинг миллий шеърлятимизда кечган поэтик янгиланиш жараёнлари ҳақидаги тасавурлари кенгайгайишига ва китобхонлик маданияти юксалишига хизмат қилган;

пейзажнинг ижтимоий, ахлоқий, фалсафий тамойилларини аниқлаш чакмоқ, ёмғир, қор, булут, изғирин, саратон иссиғи каби турли-туман табиат

ходисаларининг бадийлаштириш қонуниятларини тушуниш учун муҳим саналиши, ҳар бир ижодкорнинг индивидуал “нигоҳ”и: табиатни кўриш, кузатиш, идрок қилиш ва образли тафаккурда жонлантириш хусусияти унинг янгиланувини таъминлаши ойдинлаштирилган таклифлар Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида бажарилган (2017-2020 йй.) ОТ-Ф1-77 рақамли “Ўзбек адабиёти дурдоналари» 100 жилдлигини нашрга тайёрлаш» фундаментал лойиҳасида фойдаланилган (ЎЗР Фанлар академиясининг 2022 йил 4 августдаги 3/1255-1884-сон маълумотномаси). Натижада ўзбек шеърлятида пейзаж ва унинг турларига оид қарашлар илмий жиҳатдан бойиган;

Усмон Азим шеърлятида пейзажнинг юзага келиш макони ва содир бўлиш замонига кўра мавсумий пейзаж тури, миллийлик, умумбашарийлик, замонавийлик каби мавзу кўламига кўра миллийликни ифодаловчи пейзаж тури кўзга кўпроқ ташланиши, шоир ижодида “куз”, “баҳор”, “қиш”, “ёз”, “хут”, “жавзо”, “ҳамал”, “қаҳратон” каби йил фаслларига доир мавсумий пейзажлар етакчилик қилиши; шоир қўллаган миллий пейзажларнинг марказида “Бойсун” топоними туриши, Бойсун тоғлари, қир-адирлари, сойлари, жилғалари, йўллари билан боғлиқ табиат манзаралари шоирнинг ғоявий-бадий концепциясини бойитиши лирик пафосни кўтаришда асосий омил экани далилланган; Усмон Азим шеърларида ватан, юрт, одамлар тақдирининг табиат ходисалари билан боғлиқликда талқин этилиши, лирик қаҳрамоннинг турли: қувноқ, сокин, ғамгин, жўшқин характерини ифодалашда табиат манзаралари эстетик категория сифатида намоён бўлиши асосланган таклифлар Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси “O‘zbekiston” телерадиоканалининг “Бедорлик”, “Маърифий суҳбатлар” “Ғазал бўстони” номли илмий-маърифий эшиттиришларида фойдаланилган (“Ўзбекистон” телерадиоканалининг 2022 йил 17 июндаги 04-36-939-сон маълумотномаси). Натижада тингловчиларда ҳозирги адабий жараён ва унда Усмон Азимнинг тутган ўрни ҳақида яхлит тасаввур пайдо бўлган, эшиттириш сценарийлари илмий ва маърифий жиҳатдан бойитилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот иши Қўқон давлат педагогика институти, ўзбек адабиёти кафедрасида муҳокама қилиниб, тугалланган иш сифатида ҳимояга тавсия этилган (2022 йил 22 июнь).

Мазкур тадқиқот натижалари 3 та халқаро ва 2 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 9 та илмий иш чоп этилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 4 та мақола, улардан 3 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 150 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, илмий янгилиги ва амалий натижалари баён этилган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, натижаларни амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Ўзбек адабиёти тарихида пейзажнинг бадиий-эстетик негизлари”** деб номланган биринчи бобида пейзажнинг адабий термин сифатида назарий қонуниятлари ва таснифлари, пейзажнинг ўзбек мумтоз адабиётида учрайдиган айрим унсурлари, замонавий ўзбек адабиётида пейзаж тадрижи ва такомил масаласи ўрганилган.

“Мумтоз адабиётда пейзаж унсурлари” номли биринчи фаслда мумтоз адабиётимизда пейзаж унсурларининг шеърий санъатлар яратишдаги аҳамияти, лирик қаҳрамон (Ошиқ) ва Ёрни ҳам зоҳирий, ҳам ботиний тарафдан поэтик тасвирлашда асосий манба сифатида намоён бўлиши далилланган.

Мумтоз адабиётда табиат тасвирига кенг ўрин ажратилган. Гарчи пейзажлар шоир ижодининг фалсафий моҳиятини белгилашда етакчилик қилмаса-да, кўп ўринларда муаллифнинг ғояси билан бевосита боғланиб келади. Илк бадиий дoston ҳисобланган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асридаги 58 байтдан иборат баҳор мадҳига бағишланган ўринларнинг ўзиёқ қадимги туркий адабиётда пейзажнинг гўзал намуналари яратилганлигига далил бўла олади. “Юсуф Хос Ҳожиб “табиатдаги бу ўзгариш, уйғониш, жонланишни турк эли тақдирига кўчиради, боғлайди ва бу уйғониш, ўзгариш турк элининг уйғониши, унинг гуллаб яшнаши деган фикрни илгари суради”.⁷

XIV-XV асрнинг пешқадам шоирлари – Атойи, Саккокий, Лутфий, Ҳофиз Хоразмий ижодида пейзаж унсурларини кўп учратишимиз мумкин. Уларни бирлаштирувчи ва умумлаштирувчи жиҳати – пейзаж унсурларининг кўчимни ҳосил қилишда иштирокидир. Бу воситалар асарларнинг бадиийлигини ошириб, шеърий санъатларни пайдо қилишда ҳам бевосита хизмат қилади.

“Дунёнинг, инсон умрининг, гўзалликнинг моҳиятини англаш истагида туғилган Навоий ғазалларида ҳам табиат – сирлар, истагу имконлар макони. Коинотнинг энг улкан жисмлари – қуёш, ой, сайёралар, буржлардан энг майда заррагача, камалакнинг жилосию энди униб чиқаётган майса устида титраб турган шудрингга қадар – ҳамма-ҳаммаси шоир қаламида янгидан ҳаёт топади”⁸. Навоийнинг биргина “Ғунчайи хандон била ҳуснунг гули

⁷ Каримов Қ. Илк бадиий дoston. –Тошкент: Фан, 1976. –Б. 158.

⁸ Муллахўжаева К.Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги. – Тошкент: Akademnashr, 2019. –Б. 137.

хуррам баҳор”⁹ деб бошланувчи ғазалида пейзаж унсурлари лирик қаҳрамоннинг ички туйғулари ифодасига ва ахлоқий қарашлари ифодасига хизмат қилган: ёрнинг гўзал чеҳраси баҳорга, лаблари устидаги майин туклар майсага, ошиқнинг оху нолалари баҳорги ел-ёғинга, чеҳраси баҳор фаслида ҳам сарғайган баргга ташбеҳ қилинади. Ғазал мақтаёсида табиат гўзаллиги яъни баҳор фасли ва табиий гўзаллик – инсоннинг ёшлигидаги кўрки ва жамолидан ҳам гўзалроқ, хазон билмас бошқа чин баҳор борлиги ҳақида сўз боради. Бу – хулқ баҳори. Гўзал хулқ эгасининг суҳбати ва дийдоридан кўнгиллар яшнайдилар. Навоий кўтаринки руҳ билан ғазални яқунлайди: Агар баҳорда суратию сийрати гўзал ёр дийдори насиб этса, бундан ортиқ бахт борми?

Эй Навоий, чин баҳор эркин бу ёхуд кўргузур,
Боғи хулқидин улусқа довари аъзам баҳор.

XVIII-XIX асрлар адабиётида пейзаждан бирмунча кўп фойдаланилган. Жумладан, Амирий, Огаҳий, Фурқат, Муқимий ижодида соф пейзаж лирикасига мансуб, қиш ва баҳор фасли, табиат ўзгариши тасвирланган шеърлар кўп учрайди. Хусни таълил, тамсил, ташбеҳ, ташхис каби бадиий санъатларни пейзаж унсурларисиз тасаввур этиш мушкул. Шу ўринда қайд қилиш лозимки, Шарқ поэтик тафаккурида табиатнинг тўрт асосий унсури: сув, ҳаво, қуёш ва тупроқ етакчи ўринни эгаллайди. Борлиқни тўрт унсур ушлаб туради, кун-тун алмашиши, тириклик, ҳайвоноту набототнинг мавжудлиги ҳам шу тўрт унсурнинг борлиги билан сифатланади.

“XX аср шеърлятида пейзажнинг бадиий-эстетик асослари” деб номланган иккинчи фаслда XX аср замонавий ўзбек шеърлятида, ижтимоий воқелиқни ўзига хос йўсинда шеърлий талқин этиш, шу орқали замон ҳодисалари ва инсон руҳиятининг бошқалар назарида кўринмайдиган, муайян маънода тақиқланган қатламларини пейзаж орқали, хусусан, табиат унсурлари воситасида ҳосил қилинган турли мажозий тимсоллар, образлар ёрдамида очиш тамойили кўзга ташланиши асосланган.

XX асрга келиб, ўзбек шеърлятидаги пейзаж ижтимоий-психологик мотивни англантишда кўмаклашувчи воситага айланди. Лекин соф табиат лирикаси ҳам унутилгани йўқ. Чўлпон ижодида тўлалигича табиат манзарасига бағишланган шеърлар кўпчилиқни ташкил этади Айниқса, Ойбек шеърляти соф пейзаж лирикасига далил бўла олади. Ҳамид Олимжонда ҳам табиат тасвирлари етакчи ўринни эгаллайди.

60-70 йиллар шеърлятида пейзаж ижтимоийлик касб этган бўлса-да, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфи шеърлятида соф пейзаж лирикаси акс этди. Табиат тасвирлари кўпинча шоир ва ёзувчиларнинг ватанпарварлик туйғуларининг ифодаси бўлиб хизмат қилди. Абдулла Орипов “тонг”, “баҳор” пейзажларини умид, янгиланиш, нажот маъносига қўлласса, “адир”, “тупроқ”, “дашт” пейзажлари орқали ватан суратини чизмоқчи бўлади. “Давр тақозосига кўра шеърлят ҳам вақти-вақти билан

⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 176.

ранг-баранг шаклларда ҳосил бера бошлайди”¹⁰. 80-90 йиллар лирик қаҳрамони замона ва замондошларига табиат манзаралари нигоҳи билан боқа бошлади, шеърятда инсон ва табиат ўртасида ўзига хос алоқа – робита пайдо бўлди. Бу алоқа лирик қаҳрамон қиёфасини поэтик мукаммалаштирди. Лириканинг янги қаҳрамони – табиат муаммолари билан узвий тарзда инсоний муаммоларни манзара лирикасидаги синтезлашган қиёфаси пайдо бўлди. Бу давр шоирлари тийнатидаги фавқуллодда жўшқинлик, шиддат ва кескирлик ўз ўрнида пейзаж лирикаси қаҳрамонга ҳам кўчди. У нафақат интеллектуал даражаси кенг инсон сифатида, балки жамият муаммоларига, шу билан бирга, инсоний туйғуларга ҳам бефарқ бўлмаган инсон сифатида дунёга келди.

Пейзаж лирикасининг образлар олами кенг ва ранг-барангдир. Масалан, анаънавий “дарахт” ва “тоғ” образларини одатда, дарахт – мағрурлик, тоғ – сабр тарзида қўллаш мавжуд. Кўпчилик ижодкорларда эса дарахт, масалан, бир ўринда жабрдийда (Шавкат Раҳмон) этиб тасвирланса, бир ўринда замонадан ортда қолган одам (Усмон Азим) каби ифодаланган. Тоғ эса нимжон (Хуршид Даврон), ёлғизлик (Азим Суюн) каби маъноларда талқин этилади. Бу давр шоирларининг мажозий-аллегорик тимсоллар орқали инсон руҳиятининг энг чуқур, энг теран қатламларини таҳлил этиши, оддий “тўрғай”лар, “бедана”лар, “акула”лар, “суварак”лар ҳақида ёза туриб жамиятдаги ва инсонлардаги иллатларни фош этиши янги адабий ҳодиса эди. Шавкат Раҳмоннинг манзара шеърлари табиат лавҳаларининг кинофильмлардаги ифодасига ҳам ўхшаб кетади. Унинг шеърларида, “Боғлар сапчиб сесканади”, узум ҳолсизланади, ёмғирнинг ёғиши “Осмоннинг тақинчоқ марваридлари” узилиб кетганига ўхшатилади. Ёмғирда чайқалаётган қизғалдоқлар «Бир-бирига тегиб жим жаранглайди». Шавкат Раҳмон, Рауф Парфи, Усмон Азим каби шоирларнинг шеърларидаги жонсиз нарсаларни жонлантириб берилиши ўзига хос санъат бўлиб, бу ҳол ўзбек шеърлятида Шарқ ва Ғарб шоирларининг анъаналари янгича йўсинда давом эттирилганини кўрсатади.

Бобнинг **“Пейзаж типлари ва бадий функциялари”** фаслида Эпштейн илгари сурган пейзажнинг назарий тамойилларига таяниб, турли асосларга кўра таснифлаш мумкинлиги ёритилган.¹¹

“Пейзаж – одамнинг ўзини ўраб турган табиий муҳити ва ҳар қандай очиқ майдоннинг тасвиридир”.¹² “Бадий асардаги табиат тасвири пейзаж (манзара) деб аталади. Табиат тасвири сюжетнинг таркибий қисмларидан бири бўлиб, асарнинг ғоявий-эстетик қувватини оширади”¹³. “Пейзаж адабий асарда яратилувчи бадий воқеликнинг муҳим компоненти, воқеалар кечувчи очиқ майдон тасвири” сифатида ҳам талқин этилади¹⁴.

¹⁰ Солижонов Й. Лирика латофати, насрнинг назокати. –Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2018. –Б. 7-8.

¹¹ Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной. Москва:Высшая школа, 1990. –Ст.130.

¹² Литературная энциклопедия терминов и понятий. Москва. НПК “Интелвак”, 2001. –Ст.732

¹³ Султон И. Адабиёт назарияси. –Тошкент, Ўқитувчи, 2005. –Б. 116.

¹⁴ Куронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент: Akademnashr, 2010. –Б. 220.

Пейзажларнинг энг урф бўлган таснифлаш йўсини бу **замон билан маконга кўра** фарқланувчи мавсумий ва ландшафт пейзажлари классификациясидир. Мавсумий пейзаж табиатнинг замонини ифода этиб, фасллар (қиш, баҳор, ёз, куз) ёки буржлардан (сунбула, ҳамал, ҳут, ақраб ва хоказо) таркиб топади. Ландшафт пейзажи эса бевосита макон тушунчасини билдириб, ўз ичига дашт, тоғ, тепа, водий, сахро каби рельефларни қамраб олади. Бунда пейзаж табиатнинг маълум бир маконини акс эттиради. Пейзажларнинг **даражаси ва кўламига кўра** таснифи ҳам мавжуд бўлиб, бу таснифга кўра даставвал маҳаллий пейзажлар тилга олинади, маҳаллий пейзажлар ижодкорнинг ўзи билган, кўрган, туғилган, ўсиб-улғайган кичик ва тор географик макон табиатининг тасвирини ўз ичига олади. Маҳаллий пейзажларга параллел тур сифатида экзотик пейзажлар, яъни маълум бир халқ шеърятини учун ғайриоддий макон сифатида қабул қилинадиган пейзажлар киради. Ушбу таснифнинг яна бир тури миллий пейзажлар бўлиб, миллий пейзажлар шоир мансуб бўлган мамлакат табиатининг умумлаштирилган тасвири ҳисобланади. Шунингдек, пейзажнинг сайёравий ва космик турлари ҳам мавжуд бўлиб, бу турдаги пейзажларда табиатни кўриш масштаби кенгаяди, шоир ўз ғояларини нафақат Ер сайёраси, балки, бутун коинотга тегишли деб билганини англатади. Пейзажларнинг **жанр ва услуб жиҳатидан** ҳам улуғвор ёки мўжаз, шовқинли ёки сокин, сирли ёки аниқ тарзида таснифи ҳам мавжуд. Фантастик пейзажлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда бизнинг оламимиздан бошқа оламлар, мангулик, Коинот ҳаётидаги ҳалокатли катаклизмлар, табиатнинг эврилиши каби ҳодисотлар акс этади. Бундай пейзажлар кўпинча идеал фаровон жамият, инсоният келажаги ҳақидаги утопик ғоялар билан бевосита боғлиқ бўлади.

Пейзаж полифункционал бўлиб, адабиётшунос Себинага кўра пейзаж ҳаракат жойи ва вақтини белгилайди, сюжет мотивацияси вазифасини бажаради, психологизмни яратиш ва муаллифнинг субъектив режасининг намоён бўлишига хизмат қилади¹⁵. М.Султонова эса “Пейзаж санъати” китобида асосан пейзажнинг воқелар кечадиган макон ва қаҳрамон рухий оламини кўрсатиш каби икки вазифасини Ойбекнинг “Навойи”, О.Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” ва П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романлари мисолида ёритади¹⁶.

Умуман олганда, пейзаж бажаридиган вазифаларни қуйидагича тасниф этиш мумкин: пейзаж лирик қаҳрамон образини яратишга ҳисса қўшади; адабий маконнинг гўзалликлари, хос манзараларини тасвирлаш воситаси сифатида ишлатилади; жой ва ҳаракат билан бевосита боғлиқ бўлган фон вазифасини бажаради; психологик хусусиятга эга: қаҳрамонларнинг ҳиссий ҳолатини йўлга қўяди ёки кечинмаларига бадиий урғу беради; ёзувчининг фалсафий мулоҳазалари манбаи бўлиб хизмат қилади; ҳаётнинг ижтимоий

¹⁵ Фейсенко.Э.Я. Теория литературы. – Москва: Мир, 2008.– С.17.

¹⁶ Султонова М.Пейзаж санъати. – Тошкент: Фан, 1983.

зиддиятларини тавсифлаш воситаси бўлиб хизмат қилади; рамзий маънога эга бўлиб, бадиий асарнинг символик хусусиятларини кучайтиришга ҳисса қўшади.

Пейзаж адабий асарнинг турига қараб, фарқли вазифаларни бажаришга хизмат қилиши ҳам мумкин. Шеърӣ асарларда лирик қаҳрамоннинг нуқтаи назари, кайфияти, руҳий манзарасини тасвирлашда ва қолаверса, лирик воқелик тегишли бўлган маконни англатишда муҳим ўрин тутади. Насрий асарларда эса пейзаж асарнинг замони ва маконини кўрсатиш билан бирга, воқеликнинг конкретлик хусусиятини оширади ва қаҳрамонларнинг характерини ўқувчига яққолроқ кўрсатишда дастак вазифасини бажаради. “Драматик асарларда фақат шартли равишдагина пейзаж ҳақида гапириш мумкин”¹⁷.

Диссертациянинг иккинчи бобида **“Усмон Азим пейзажларининг поэтик-онтологик асослари”** ни халқ оғзаки ижоди, мумтоз адабиёт ва жаҳон адабиёти дурдоналари ташкил этиши ҳақида фикр юритилган. **“Балладаларда шаҳар пейзажи”** фаслида муаммо “Дераза ҳақида баллада” “Буюмлар ҳақида баллада”, “Автомобил ҳақида баллада”, “Декабр балладаси”, “Ёмғир ҳақида баллада”, “Булбулга айланган одам ҳақида баллада” каби асарлар мисолида ёритилган.

Ўзбек шеърӣятида баллада жанрида энг сермахсул ижод қилган шоир бу Усмон Азимдир. Балладаларда юксак драматизм, шоирнинг асов туйғулари ва озод руҳни кўрамыз.

Шоирнинг “Дашт ҳақида баллада” шеърӣида қишлоқдан шаҳарга бир олам орзулар билан келган ҳар бир қишлоқлик инсоннинг туйғулари ифодаланган:

Тоғлар кичрайди. Пасайди осмон.
Яшаб бўлмайдик-ку ахир энгашиб ...
Жўнадим баландлироқ осмонлар тамон-
Ортимдан Бойсуннинг дашти эргашди.¹⁸

Жамият беғубор юракни ўтмаслаштириб юборади. Натижада ўз киндик қони тўкилган тупроқдан узоқлашиш бошланади. Шоир “Дашт ҳақида баллада” шеърӣида зиёли зотининг ана шу фожиасини очиб беради.

Усмон Азим балладаларида шаҳар пейзажини яратишда “девор”, “автолар”, “дераза”, “ҳиёбон”, “сершовқин йўл”, “ёмғир”, “ичкаридаги одам”, “телефон” каби деталлардан унумли фойдаланади. Ушбу деталлар лирик қаҳрамонни шаҳар ичида юрганини, шоирнинг кенгликлар тусаган кўнгли тор шаҳарга сиғмай бораётганини англатади. Декабр ҳам, автомобил ҳам, дераза ҳам метаморфозани бошдан кечириб, икки қўл, икки оёқли, онгли, туйғули мавжудотга – инсонга эврилади. Шаҳар манзараси Усмон Азим балладаларида етакчи унсур эмас, балки оғир зиддиятлар домида қолган лирик қаҳрамоннинг кайфияти, руҳияти, оғриқ изтиробларининг яхлит манзарасини кўрсатишга хизмат қилувчи деталлардир.

¹⁷ Қуроноф Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент, 2010. –Б.221.

¹⁸ Усмон Азим. Сайланма. –Тошкент.: Шарқ, 1995. –Б. 54.

Иккинчи фаслда “Бахшиёна шеърларда тоғ ва дашт пейзажлари” таҳлил қилинган. Усмон Азимнинг болаликда кўрган-кечирганлари, Сурхондарёдаги бахшилар беллашуви, кўпкари, кураш сингари урф-одатлар, болалик хотиралари унинг ижодкор сифатида шахсиятини, эътиқоди ва дунёқарашини шакллантирганлиги табиий. Шоирнинг бахшиёналари туркум халқ дostonларининг ритми, оҳанги ва сюжетларини ёдга солади. Уларнинг марказида – Элбек бахши образи туради. Ундан ташқари унинг шоғирди Эломон, севгилиси Ойтуман, Оқботир, Қоработир, Менглиёз ва Норбиби, Жонқобил ва Гулкелар образлари ҳам бор. Бахшиёналарнинг тузилиши ҳам дostonларга ўхшайди: ҳар бир бахшиёнанинг прологиди насрий усулда қисқа изоҳ келтирилади. Кейин воқеликка мос шеър келади. Дostonларда “шунда ...нинг ...га қараб айтиб турган жойи экан”, деган қолип учрайди. Усмон Азим бахшиёналарида энг кўп “тоғ” ва “дашт” пейзажидан фойдаланади.

Туя боқдим, товонларим ғижжа тикан,
Сен келмасанг Асқартоғ ҳам чўкадиган.¹⁹

Ушбу шеърини парчада шоир “Алпомиш” дostonидаги мотивлардан фойдаланган ҳолда ўз ғоясини ифода этади. Қалдирғочойим туя боқиб туриб, Алпомишнинг Кўнғиротга қайтмаганидан куйиб, ичкиб, шу шеърни айтади. Шоир Алпомишнинг қайтмаслиги бутун юрт учун оғир юк бўлишини “Асқартоғ” (тоғ пейзажи)ни чўкишига ўхшатади. Шеърни эса “ҳар бир элга бир эр йигит керак экан”, дея хулосалайди.

Шеърлари мантиқли ва образли ифодаларга бой шоирнинг ўзи ҳам айна дамда донишманд, ҳаётини тажрибаларга эга бўлган файласуф сифатида намоён бўлади. Унинг шеърини мисраларида фалсафий хулосалар қаймоғи бўлган фикрлар кўп учрайди:

Тошдаймас, тоғдай бўлгин,
Қоянда қуш уйғонсин.
Элинг сенга қоқилмасин,
Элинг сенга суянсин.²⁰

Бахшиёналарда асосий ғоя – юртни ардоқлаш, мардликни улуғлаш, эр йигитнинг тарбияси ҳамда дунёнинг маккор ўйинларини англашга даъватдир.

“Моҳиятга кўра ғоя кўпинча табиатда намоён бўлади”.²¹ Шоир табиатдан кутилмаган манбалар, шаффоф туйғулар топади. Шу боис пейзаж ва шеърини қадимдан то ҳозирга қадар эгизак тушунча сифатида талқин этилади.

Бахшиёналарда “Бойсун” адабий макони пейзажларнинг бош манбаси бўлиб хизмат қилади. Дашт бу – ватаннинг бир парчаси, Бойсуннинг бир тимсоли, болаликнинг гўзал ёди. Ушбу шеърларда учрайдиган “дашт”, “тоғ”, “қир”, “адир”, “қизғалдоқзор”, “боғ”, “дарахт”, “тош”, “шамол” каби пейзаж унсурлари бевосита Бойсун табиатига алоқадор эканини сезиш қийин эмас. “Дарёдай озод оқиш”, “ойдай эркин боқиш”, “шамолдай озод кезиш”, “ҳас каби қалтирамаслик”, “саратонда дарахт каби соя бўлиш”, “қарға қошида

¹⁹ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1 жилд. –Тошкент.: Фафур Гулом номидаги НМИУ, 2016. –Б. 326.

²⁰ Ўша манба.– Б. 327.

²¹ Гегел Г.Ф. Эстетика. в.4т. – Москва, 1968. – С.127.

қарға бўлиб сайрамаслик”, “булбулдай жон ўрташ”, “тоғдан қаттиқ пешона” каби поэтик бирикмалар шоир бахшиёна шеърларидаги озод ва бўйсунмас руҳни табиатдан олганини далиллайди.

Шом чоғи юлдузлик бахти бор,
Соғинчда ёлғизлик бахти бор.
Ҳасратда қўшиғим гуллади,
Шу гулга илдизлик бахти бор.²²

Ушбу иқроқ Усмон Азимнинг шеърга хос барча бадий хусусиятлар, шеърини санъатларни табиатдан олишига, ўзи эса табиатнинг синчков кузатувчиси эканига мисол бўла олади.

Бобнинг учинчи фасли “Усмон Азим шеърлятида куз мотиви”га бағишланган. Усмон Азим шеърларида фасллар алоҳида ўрин эгаллайди. Шоир “Сайланма”си да баҳор ҳақида 47, ёз ҳақида 25, куз ҳақида 67, қиш ҳақида 30 та шеър киритилган. Кўринадики, фасллар ичида энг асосий образ бу “куз” образидир. Шоир ижодининг ўзак моҳиятини куз фалсафаси ташкил этади. Инсон умрини йил фаслларига нисбат бериб тасвирлаш анъанаси мумтоз адабиётимизга хос хусусиятдир. Бу анъананинг энг яхши намунаси Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маъоний” девони ҳисобланади. Маълумки, Навоий инсон умрини йилнинг тўрт фаслига кўра тартиб билан баҳор, ёз, куз ва қиш тарзида белгилаган. Усмон Азим бу силсилани баҳордан эмас, қишдан бошлайди. Шоир қиш манзараларидан кўпроқ болаликни тасвирлаганда фойдаланади. “Бироқ шуниси аниқки, шоир учун куз шунчаки табиатнинг олтин фасли эмас, балки висол онларини кутиб сарғайган севги, умр дафтارينинг заъфарон варақлари, қиш олдидан изҳор қилинаётган тазарруъ фасли бўлиб кўринади”.²³

Канадалик адабиётшунос Нортроп Фрайга кўра табиатнинг уйғониши баҳор билан, кескинлиги ёз билан, фожиаси куз билан, сукунати қиш билан чамбарчас боғлиқ.²⁴ Бундай турдаги ўзига хос муносабатларни аниқ ва доимий деб баҳолаш қийин, аммо эстетик категорияларнинг маълум фаслларга умумий типологик мувофиқлиги шубҳасиздир.

Тонг титрайди кеч кузакнинг кучоғида,
Юлдузларни ўчирмоқда гулгун шафақ.
Жоним, қалбим шеърлятнинг пичоғида
Замин – тилсим, осмон – тилсим... шеър – бешафқат!²⁵

Шоир ўз тасавуридаги табиат билан руҳияти уйғунлигини – “хаёлининг қанотида денгизларни кўтарганча толиб учгани”, ҳаётида юлдузларни кўп бор кўргани, “денгиздаги юлдузларни” қучгиси келгани билан ифодалайди. Шеърнинг умумқайфиятида куз мавжуд. Шундай экан, “кўк”, “замин”, “булут”, “само”, “тонг”, “шафақ”, “юлдуз”, “денгиз” каби пейзаж унсурлари “куз” пейзажига хизмат қилади. Шоир “куз”ни умрининг ҳисоб берадиган

²² Усмон Азим. Танланган асарлар. 1-жилд. –Тошкент.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. –Б. 321

²³ Солижонов Й. Покиза ниятнинг нурли йўллари. <https://img.uforum.uz>.

²⁴ Frye N. Anatomy of Criticism. Princeton, 1967. – P. 161.

²⁵ Усмон Азим. Сайланма. Шеърлар. –Тошкент: Шарқ, 1995. –Б. 5.

они дея билади. Чексиз ҳайрат, юксак тасаввур ичида шоир “ҳали бутун рўйи жаҳон шеър бўлажак”, дея ҳайқиради. Табиат ҳақидаги тушунчаларнинг энг характерли хусусиятларини жамлаган ва мавсумий пейзажнинг аниқ тимсоли сифатида Усмон Азим шеърлятида “куз” пейзажининг аҳамияти ва поэтик юки катта. “Бу шеърлардан ҳар доим соғинч уфуради. Воқеалар рассом холстидагидек гавдалана бошлади, юракка маҳзунлик кириб келади. Соғинч ва кузни Усмон Азимдек маромига етказиб тасвирлаган шоирлар шеърлятда санокли”²⁶. Шоир тасвирлаган фаслларни ижодий умрининг бекатлари десак, бу бекатда қолиш Усмон Азимнинг лирик қаҳрамонини хушнуд этмайди. У ёзда камроқ қолишни орзу қилади. Шеърларни хронологик тартибда ўргансак, Усмон Азимнинг дастлабки шеърлярида ёзда кўпроқ қолиш, куздан кўрқув кайфияти сезилади. Шоирнинг эллик ёшдан кейин ёзган шеърлярида Куз лирик қаҳрамоннинг бирдан-бир суюнчига айланган. Усмон Азим баъзи шеърлярида ўзини “кузак”ка ўхшатади. Шоирнинг бор қайғу-изтироблари, ўтмишу бугуни, дарду оғриқлари кузда мужассам. Кузнинг “ҳазонлиғ”, “кузак”, “тийрамоҳ” сифатида ишлатилиши ҳам кўпроқ Усмон Азим услубига хос. Шоир кузнинг мумтоз номлари билан шеърнинг бадииятини янада оширади. “Поэзия тавсифлар билан эмас, балки картина ва образлар билан сўзлаши керак; поэзия буюмни тавсиф этмайди ва ундан нусха кўчирмайди, балки, уни яратади”.²⁷ Ушбу яратилган образ эса шоир илгари сураётган маълум бир ғояни ҳамда шоирнинг дунёқарашини ифода қилишда муҳим ўрин тутаяди.

Усмон Азим лирикасида кузнинг тадрижини уч босқичга бўлиб ўрганиш мумкин: кузнинг келиши, куздаги авж ҳаёт палласи, куз билан хайрлашув. Усмон Азим кўп мурожаат қиладиган “куз” тимсоли “инсоннинг ўз умр сарҳисобини қиладиган бир палла”, деб тушуниш мумкин.

Усмон Азимнинг лирик қаҳрамони инсон билан табиат руҳи уйғунлашиб кетган бир руҳ соҳиби. “Табиатда бизнинг руҳимиз йўк, лекин бизда табиат руҳи бор. Негаки борлиқнинг қонуни шундай: олий мавжудот пастроғини ўзида жамлаган бўлиши шарт. Бизнинг руҳимизда табиат билан умумийлик бор ва бу умумийлик ҳаётдир”.²⁸ Шу жиҳатдан Усмон Азимнинг куз образи акс этган шеърлярини ўқиб, ҳаётнинг маъноси, тириклик завқи, ортда қолган умр сарҳисоби, ширину аччиқ ўтган кунлар ёди ўқувчининг шуурида уйғонади.

Бобнинг сўнгги фаслида **“Миллийликни ифодалашда пейзажнинг ўрни”** ўрганилган. Шунингдек, топографик ва экзотик пейзажлар ҳақида ҳам мулоҳазалар илгани сурилган.

Пейзаж унсурлари ҳар бир жойда бир хил, масалан, Америкада ҳам, Ўзбекистонда ҳам баҳор бир хил, лекин пейзаждан фойдаланишда миллий ифода бор. “Армонсиз одам ҳақида ҳикоя” номли ушбу шеърда оддий

²⁶ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б. 16.

²⁷ Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Тошкент, 1955. –Б. 213.

²⁸ Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – Б. 95.

қишлоқ одамларининг мўъжаз ва беғубор орзулари борлигини, лекин уларни ҳаёт ўз йўриғига юргизгани – тирикчилик ташвишлари ўзи жўн бўлса ҳам бажариш имкони бўлган кичик орзуларни амалга ошишига йўл қўймаслиги акс эттирилган.

Баҳор келса подачи Болта
Сигирлар еб кетмасин деб, илк бойчечак бошида ўтираркан,
Самарқандни бир кўрмоқни истайди.
(Узоқда суворийлар уфққа от қўяр).²⁹

Баҳордан кейин ёз келади, ёз келганда подачи Болта “оши ҳалол”ини йиғиб қайтаркан, “қишлоқ кўчасида намозшом чоғи Самарқандни бир кўрсам”, деб яна хаёл суради. Кузак келганида подачи Болта “ҳувиллаб кенгайган дала қаршисида” гўёки “қанотсиз қуш каби қайғули туради” ва ҳасрат билан “Самарқандни бир кўрсам” деб пичирлайди. Қиш келганида подачи Болта “эрта тукқан шошқалоқ сигирининг бузоғи”ни олиб кираркан иссиқ уйига, “юлдузлар чарсиллаган осмон”га боқиб, “Самарқандни бир кўрсам” деб хўрсинади. Аммо ҳаёт унинг бу орзусини амалга ошишига тўсқинлик қилади.

“Подачи Болта! Бу ёруғ дунёдан армонсиз ўтди”....

(Балки “қўли тегмас” деб

Самарқанднинг ўзи келиб кетгандир подачи Болтанинг қошига...)³⁰

Шеърнинг хулосаси ниҳоятда таъсирли ва аянчли чиққан. Шоир қишлоқ одамларининг ҳаётини ушбу мўъжаз шеърда бор оғриқу изтироблари билан табиий акс эттиради. Пейзаж шоир тасвирлаган миллий ва ижтимоий воқеликнинг бир қисми сифатида асар мазмунига сингдирилган. Шеърдаги пейзажлар ўзбек қишлоқларидаги ҳаётнинг умумкартинасига ўхшайди. Чунки ўзбек оталари, оналари фарзандим деб, уйим-жойим деб ўзларининг орзуларини қурбон қилишади. Бу жонфидалик бошқа бир макон, бошқа бир миллатга хос одат дейиш мушкул.

Усмон Азим қўллайдиган миллий пейзажларнинг асосий унсурларини “тоғ”, “дашт”, “боғ”, “қир”, “адир”, “чимзор”, “қишлоқ”, “буғдойзор” каби жойлар, “хут”, “баҳор”, “куз”, “жавзо” каби мавсум номлари ташкил қилади. Шоир қўллаган миллийликни ифодаловчи пейзажларнинг марказида “Бойсун” туради. Бойсуннинг табиат манзаралари шоирнинг ғоявий-бадий концепциясини бойитиш, воқеабанд шеърларнинг тематик композициясини кучайтириш, шоир дунёқарашининг асосий моҳиятини очиш ҳамда шеър драматизмининг ошириб, лирик пафосни кўтаришда асосий ўрин тутди.

Диссертациянинг учинчи боби “Усмон Азим пейзажларида макон ва замон муносабати” тадқиқига бағишланган. Биринчи фасл “Пейзаж ва ижтимоий мотивлар” деб номланади. “Бадий замон ва макон асарнинг барча унсурларини қамраб олади. Жумладан, қаҳрамонларнинг кайфият-кечинмаларини бадий замон ва макон тасвирисиз кўрсатиб бўлмайди”.³¹ Шу жиҳатдан пейзаж бадий асардаги характерларнинг очилиши учун чексиз

²⁹ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1 жилд. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2016. – Б. 80-81.

³⁰ Ўша жойда.

³¹ Улуғов А. Замон ва макон мусаввири. “Шарқ юлдузи” журнали, 2015 йил, 2-сон

майдон вазифасини бажаради. Ижтимоий ҳодисаларга шоирнинг ички муносабати табиат унсурларининг образга айланиши – метаморфозаси билан англашилади. “Адабиётдаги ҳар қандай янгилик, энг аввало, унинг қаҳрамони табиатидаги ўзгаришдан бошланади. Янги қаҳрамон бу – бадиий-эстетик фикр тараққиётида навбатдаги босқич дегани. Аниқроғи, янги қаҳрамон бадиий жараёндаги сифат ўзгаришининг илк кўрсаткичи, адабий ҳаракатдаги барча тозариш ва силжишларнинг бошланғичидир”.³² Усмон Азим шеъриятида лирик қаҳрамоннинг кайфияти ва ҳаётий иқроллари шеърдан шеърга, баъзан бир шеърнинг ўзида банддан бандга ўсиб, ривожланиб, мукамаллашиб боради. Ижтимоий мотивлар шоирнинг атрофидаги конкрет воқеликка образли муносабатида акс этади. Усмон Азим шеъриятидаги кўплаб пейзажлар табиат фонида жамият ва инсон муносабатларини таҳлил этади. Жумладан, “Буюмлар ҳақида баллада” шеърида лирик қаҳрамон хона ичра бурилиб бўлмаслигини, тўрт тарафни буюм ўраб олганини айтар экан, “Оламда кезаман кўзларим хира, Теграмда айланар буюмдан қуюн”, деб бу ҳолдан норозилигини билдиради.

— Ишла— Нима учун?— Югур!— Нимага?

— Телевизор керак!— Машина!— Буюм...

Бир йилки, боқмадим тўйиб дунёга,

Севгилим, унутдим майсалар бўйин.³³

Лирик қаҳрамон тараққиёт ривожланиб боргани сайин инсоният табиатдан узоқлашиб, ўзини жонсиз буюмлар билан ўраб олаётганидан хавотирини билдириб, яшашнинг маъноси, иш-ташвишлар, кун-тун – ҳамма-ҳаммаси буюмлар учун қурбон бўлаётганидан ёзғиради. Шоир моддий дунё инсонни тирикликдан узиб қўяётганини оғир ачиниш ҳисси билан ёзади.

“Чумоли ҳақида нутқ” деб аталган шеърда эса шоирнинг жамиятга нисбатан исёни ўзига хос услубда киноя билан кўрсатиб берилади. “Чумоли”нинг ҳаракатлари табиат қонун-қоидаларидан четда эмас, гўёки ростдан ҳам чумолига аталган шеърга шоирнинг жамиятдаги айрим тоифалар, жирканч ва нафс бандаларига қаратилган ҳукму хулосаси акс этади. Шоир жамиятдаги бу тоифаларга нисбатан нафратини чумоли образига яширади.

Уйга... Уйга! Тинмайсан бирпас,

Югурасан... Сенингча, юҳо,

Оғиз қалбни айтиш учунмас,

Овқат учун яралган гўё.³⁴

Чумоли баҳорнинг гўзал об-ҳавосиyo, табиатнинг бежирим нуқсига ҳам қиё боқмай, ўз нафси йўлида сарсон. У йўлида дуч келган ҳамма донни уйига ташишга интилади. Шоир эса чумолига заҳарханда оҳангда, “сенга оғиз қалб англаган сўзларни айтиш учун эмас, фақат овқат учун берилгандай”, дея аччиқ киноя қилади. Аслида, шеърдаги ундалма қаратилган шахс бошқа экани кейинги бандларда яна ойдинлаша боради. Энди одам кўчирилган

³² Қосимов Я. Шеър ва дунё. “Шарк юлдузи” журнали, 1-сон, 1989, 168-бет.

³³ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1 жилд. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016. –Б. 14.

³⁴ Ўша манба. –Б. 52.

чумоли образининг ҳаракати кучайиб кетади. Шоир табиатнинг бир бурчагида жавлон уриб дон ташиётган чумолини шовқинли шаҳарга олиб келади. Чумолилар қатор бўлиб, идоралар машинасида кетиб бормоқда. Бу ҳам етмагандай, “чумоли” дейишганига оғринишади. Бошқа бир “чумоли” пештахтага ёнбошлаб, “бошчасини қувноқ қашийди”, бошқа бири эса гул каби яшнаб, “фарзандига диплом ташийди”. Яна бир чумоли эса лирик қаҳрамоннинг ишхонасида, “ерга жами оёғин тираб, мансабини тортгани-тортган”. Яна бир “чумоли” эса “Пахтакор халқим, тасанно” деб шеър тўлдириш билан оввора. Шоирнинг нафрати шу нуқтада кучаяди, унга халқи керакмас, балки, бир орденми, мукофот беринг, деб аччиқланади.

Тугаяпти шеърим. Кетаман.

Узр, жоним бўғзимга етди.

Чумолини ўйлаб турунг. Мен

Ниначини кўргани кетдим.³⁵

Шеърнинг якунида лирик қаҳрамон “чумоли”лар бутун шаҳарни босиб олишганини баён қилади, ўзи эса “ниначи”ни кўргани кетганини киноя қилади. Усмон Азим “чумоли” образининг табиатдаги функциясидан ўта мохирлик билан ўзининг бадиий ғоясини ўқувчига етказиш мақсадида фойдаланади. Бу ниҳоятда ажойиб поэтик топилма, десак янглишмаймиз. Шу ўринда айтиш жоизки, шоирнинг шоирлик маҳорати яратган образларининг салмоғи билан эмас, сифати билан ўлчанади. Шу жиҳатдан, образ поэзиянинг ҳал қилувчи энг муҳим унсури. Поэтик образни ҳар томонлама илмий асослаган Ян Парандовскийнинг ёзишича: “Образ поэзиянинг ҳеч нарса – на вақт, на поэтик мода хавф сололмайдиган бирдан-бир асосли элементиدير. Оқимлар ва йўналишлар, мавзулар ва сюжетлар, мотивлар ва кайфиятлар ўзгаради, сўз танлаш, шеър ёзиш билан боғлиқ шартли усуллар ўзгаради, бироқ образ – хоҳ ташбеҳларсиз формада, хоҳ метафораларда бўлсин, доим сақланиб қолади. Образ – поэзиянинг қони”.³⁶ Одатда шоир янги образ яратмайди. Образ – халқ мулки. Усмон Азим ушбу образларни ўз ижодий маҳорати билан қайта яратиб, янги маънолар юклайди. “Ёнаётган одам” шеърида шоир “ёниб яшаш истаги”ни бошқаларга ҳам юқтиришни истайди. У “ёнаётган одам” образи орқали бу муддаони баён қилади:

Халойиқ яқин бор, анграйма бешон!

Сен ҳам унга қўшил! Олов бўлгин! Ён!³⁷

Усмон Азим ўша ёнаётган одамга ҳамма қўшилиб ёнишини хоҳлайди. “Ёнаётган одам” образи – бу метафора. У лоқайд одамларга қарама-қарши ҳаракат қилаётган, уйғоқ инсон тимсолидир. “Лирик шеърият ўз ҳассос нигоҳи билан олдинроқ сезиш, кўриш ва акс эттириш имкониятига эга. Бу эса бадиий идрокнинг ўзига хос шакли сифатида лириканинг спецификасини, унинг бошқа адабий турлардан фарқли эстетик табиатини белгилайди”³⁸.

³⁵ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1 жилд. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016. –Б. 52.

³⁶ Парандовский Я. Алхимия слова. Изд., Москва, 1990. –С.205.

³⁷ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1 жилд. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016. –Б. 217.

³⁸ Қосимов Я. Шеър ва дунё. “Шарқ юлдузи” журнали, 1-сон, 1989, 168-бет.

Шундай экан, Усмон Азим шоир нигоҳи билан жамиятни кузатади ва одамларнинг қай томонга кетаётганини тафаккур призмасидан ўтказди.

Бобнинг иккинчи фасли **“Пейзаж ва халқ оғзаки ижоди”** деб номланади. “Шоир шеърлятида халқ адабий сюжетларидан фойдаланиш бадий тамойил даражасига кўтарилган”³⁹. Усмон Азим шеърлятида халқ оғзаки ижодининг бевосита таъсирини тўрт хил кўринишда таснифлаш мумкин. Биринчи хусусият, бахшиёна шеърларда “Алпомиш” достонига яқинлик сезилиб туради, дoston қаҳрамонлари, мотиви, сюжетидан шоир ўз гоъвий-эстетик қарашларини баён қилишда фойдаланади. Иккинчи хусусият, халқ ашулалари, кўшиқлари ва лапарларининг услубидан фойдаланган ҳолда, лирик қаҳрамондаги жўшқинлик кайфияти кучайтирилади. Учинчи хусусият, халқ эртаклари мотиви, образларига мурожаат қилиб, эртақларга хос унсурлар алоҳида образ даражасига кўтарилади. Тўртинчи хусусият, халқ орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган нақллар, маталлар шоирнинг бадий-фалсафий мушоҳадаларини англатишга хизмат қилади. Маълум бўладики, шоир асосан оддий ва синтезлашган фольклоризмлардан фойдаланган. Барча кўринишда ҳам шоир пейзажларга таянади. Чунки пейзажларсиз шеърнинг таъсирчанлик хусусияти кемтиклашиши мумкин.

Чаман ичида ўсиб,
Гул бўлгин омонёрим.
Булбулнинг овозига,
Кул бўлгин, омонёрим.⁴⁰

Ушбу шеърининг парча халқ орасида қадимдан мавжуд бўлган “Омонёр” халқ кўшиғи оҳанглирида ёзилган. Шоир ушбу кўшиқ йўлидан фойдаланиб, лирик қаҳрамоннинг ёрига бўлган самимий изҳорларини ўйноқи оҳангда баён этади. Шунингдек, “Бу дунё бир майхона, Алёр. Соғлар ундан бегона, Алёр”, “Боғ ичинда бир дарахт, Ёлғизлигидан бебахт, Куйган ёр”, “Чўллар аролаб кетма – Чаманёрингман, Сароб қаролаб кетма, Чаманёрингман” каби халқ кўшиқлари оҳангига яқин ёзилган шеърлар ўйноқи усулда бўлиб кўринса ҳам, ошиқнинг ёрига мурожаати фонидида ишқ-муҳаббат тушунчаларининг маъноси, ҳаёт зиддиятлари, яшаш моҳияти ҳақида шоирнинг хулосалари акс этган.

Усмон Азимнинг халқ эртаклари мотиви асосида ёзилган шеърларини ўқиганимизда, шоирнинг исёнкор руҳи эртақлардаги қолиплашган адабий ўлчамларга сиғмаслигини кўришимиз мумкин. Шунинг учун шоир лирикасида эртақларга мурожаат қилинган шеърларда эртақларни эслатадиган сюжетлар, деталлар ва образларни янги бир поэтик кўламга кўчирилганини кўрамиз. Усмон Азим халқ эртақларидан энг кўп ишлатадиган образлар – бу Тўнғич ботир, Ўртанча ботир, Кенжа ботир, малика ва пари образларидир. Шунингдек, халқ эртақларида энг кўп учрайдиган сюжет чизиғи, қаҳрамон олдидан учта йўл: “Борса келар”, “Борса хатар”, “Борса келмас”нинг чиқиши Усмон Азим ижодида кўп

³⁹ Сувонова Ж. Ҳозирги ўзбек шеърлятида бадий изланишлар (Усмон Азим ижоди мисолида). Фил.фан.ном.дис. – Самарқанд, 2000. – Б.116.

⁴⁰ Усмон Азим. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1995. – Б. 29.

фойдаланиладиган мотивлардан биридир. “Бесеҳр эртак” шеърида лирик воқелик ўртанча ўғил тилидан ҳикоя қилинади. Унда уч оға-ини қўшчилар далада тинимсиз меҳнат қилишдан бошқа кун кўришмагани айтилади. Бир кун эса лирик қаҳрамоннинг акаси ва укаси бу бир хил ҳаётга қарши исён қилади: бири дарёга, иккинчиси эса шамолга айланади. Лирик қаҳрамон – ўртанча ўғил отасининг тўнғич ўғилни “дарё ўғлим” деб, кенжа ўғилни “шамол болам” деб алқашидан кўнгли оғрийди. Чунки шудгор кечиб, товони ўйилиб, отасининг ишини давом эттириш билан куни ўтади. Шеър ниҳоясида лирик қаҳрамоннинг ҳайқириғи мантиқий якун бўлиб, ҳаётда ҳеч кимга халақит қилмай, ҳеч нарсдан норози бўлмай, норози бўлса ҳам ичига ютиб, бу дунёнинг ройишига жимгина кўниб яшаётган одамларнинг бўғзидаги аламли иқроп бўлиб жаранглайди:

Минг йилларки, қўш ҳайдайман,
Пешонамда аччиқ тер.
Мени ҳам бир олқанг, ота!
Мен ер бўлдим, ота, ер...⁴¹

Бошқа бир шеърда Кенжа Ботир ва Маликанинг муҳаббати тасвирланади. Шеърда Кенжа Ботир ва Маликанинг оғир вазиятдаги руҳий кечинмалари “тоғнинг сув бўлиб оқиши”, “тошларнинг йўқ бўлиши” каби поэтик ифодалар билан, девларнинг музаффарлиги эса “булутларга тегаётган тоғдек бошлар” ташбеҳи билан ифодаланади.

Сайёр сюжетларни қайта ишлаб, янги поэтик руҳ ва мазмун бериши Усмон Азимнинг индивидуал услубларидан бири, деб айтиш мумкин.

Учинчи фасл **“Пейзаж-символларнинг ғоявий аҳамияти”** тадқиқига бағишланган.

Табиат манзаралари – Усмон Азим шеърияти учун чексиз метафоралар манбаи. Табиат манзаралари тасвирланганда манзара ичидаги ҳар бир детал бадиийлаштирилиб, рамзлар ҳосил қилинади. Бу ерда санъат нуқтаи назаридан олиб қаралганда, табиат унсурлари “рамз ташувчи” вазифасини бажаради. Лотман рамз тушунчасини умумлаштириб шундай дейди: “Маълум бир маданият рамзларининг тузилиши инсоннинг генетик хотирасида изоморфик ва изофункционал бўлган тизимни ҳосил қилади”.⁴² Бунда инсон хотирасида мавжуд бўлган тасвирларга беркилган рамзни англаш осон кечади.

Ерни оқартмади, Тонгда ёққан қор,
Аммо кўнглим узра Соғинч тўшади:
Сукутни тингладим, Тонгда интизор,
Сукунат негадир Сенга ўхшади.⁴³

Усмон Азим ушбу шеърида “соғинч” тасвирини чизар экан, бу мақсадни табиат билан параллеллик воситасида очиб беради. “Тонгда ёққан қор” наинки ер устида, лирик қаҳрамоннинг кўнглида ҳам қор тўшади, аммо бу қор эмас, “соғинч”. Тонгги сукут эса ёрнинг сукунاتини эслатади. Бу ерда

⁴¹Усмон Азим. Сайланма. –Тошкент: Шарқ, 1995. – Б. 135

⁴² Лотман Ю.М. Избранные статьи. Т. 1. - Таллинн, 1992. –С. 264.

⁴³ Усмон Азим. Куз. –Тошкент.: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2001. –Б.145.

шоир соғинч инсон умрининг “қиш фасли” эканига ишора қилади. Умрнинг бу фасли соғинч ва хотирага тўлиқ бўлишини ўқувчига англашмакни истади.

Усмон Азимнинг “Графика” шеъри истиоравий талқиннинг энг гўзал намуналаридан биридир.

Кўзинг қаро сенинг, қошларинг қаро,
Юзларинг оқ сенинг, кулишларинг оқ.
Кўлингдаги таъна тошларинг қаро,
Менга ғамгин боқиб туришларинг оқ.⁴⁴

Лирик қаҳрамон ёрнинг “кўзлари”, “қошлари” қора рангда эканини айтиб, уларни оқ рангда бўлган “юзлари”, “кулишлари” билан зидлантиради. Шеърда “оқ” ва “қора” ранглари зидлик ҳосил қилади. Ўхшатишлар ўхшатишга асос қисмининг шу рангларга хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ҳосил қилинади. Махбуба лирик қаҳрамонни гўё унутгани, ҳижрон азобига солиб қўйгани, ўч олиш ва меҳр кўрсатиш орасида иккиланиб юргани туфайли унинг бу “қусур”лари қора ранги билан сифатланади. Аммо соғинч ҳисси ва унинг орқасидан келадиган дарднинг туюлиши эса ёқимли, шу сабаб оқ рангга муносиб кўрилади.

Шомми, ё саҳарми — вақтимдир қаро,
Сен деб тўкаётган ёшларим оппоқ.
Сенинг ҳам, менинг ҳам бахтимдир қаро,
Ўттиз тўрт ёшингда сочларинг оппоқ.⁴⁵

Мисралардаги оқ ва қора қаршилантиришлари шунчаки шаклий санъатлар эмас, балки умуминсоний муносабатлардаги бир-бирини тушунишга монелик қилувчи ҳиссиётлар ўртасидаги курашнинг поэтик аксидир. Лирик қаҳрамоннинг руҳиятига мос тарзда ўтаётган вақт ҳам сезилмайдиган даражага етган, қоралик шунга ишора қилади. Соғинчдан тўкилаётган ёшлар эса ростлик аломати, шунинг учун у оқ деб баҳоланган. Аммо уларни бирлаштирадиган муштарак жиҳатлар бор, бу – бахтиқаролик, тақдирга ёзилган омадсизлик, айни пайтда, юракларда ғуборнинг йўқлиги. Улар иккиси бахтиёр бўлган кезларда лирик қаҳрамон миллион хил бўёқларни билишини даъво қиларди:

Мен милён бўёқни билардим, ахир,
Иккимиз бахтиёр бўлган чоғларда.⁴⁶

Шоир қўллаган метафораларда фавқулодда ўхшатишларни кузатамиз. Бунда “ўхшатиш нарса” эмас, “ўхшатиладиган нарса” янгилик экани билан ўзига хосдир.

Кўксимда бир қуш бор — учади тинмай.
Юксак-юксакларда учар — кўрар туш...
Учади ярадор бўлганин билмай,
Учиб кетаётиб ўлади бу қуш...⁴⁷

⁴⁴ Усмон Азим. Сайланма. –Тошкент: Шарқ, 1995. –Б. 86.

⁴⁵ Ўша жойда.

⁴⁶ Ўша жойда.

⁴⁷ Ўша манба. –Б. 94.

“Юрак”нинг “қуш”га ўхшатилиши янгилик эмас. Лекин унинг “учиб кетаётиб ўлиши”, “юксакда учини туш кўриши” бу бадиий топилмадир.

Метафорик символлар Усмон Азим шеъриятида турли кўринишда намоён бўладики, бу ижодкорнинг тафаккури доираси кенг эканлиги, табиатни ич-ичидан ҳис қила олиши, инсон ва табиат ўртасидаги боғлиқликни теран мушоҳада қила олишидан далолат беради.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Тадқиқот жараёнида ҳосил бўлган хулосаларни мухтасар қилиб қуйидаги тарзда ифода этиш мумкин:

1. Пейзаж бадиий асарнинг таркибий қисми бўлиб, асарнинг мазмун ифодасига хизмат қилади, муаллиф асарда илгари сурган ғоявий мақсадни ифодалашда у билан уйғунлашади, шу жиҳатдан пейзажнинг асардаги аҳамияти ғояни ўқувчига англантишда қай даражада иштирок этгани билан тавсифланади.

2. Пейзаж комплексларини аниқлаш табиатнинг бадиийлашиш қонуниятларини тушуниш учун муҳим саналади. Пейзаж комплекслари барқарор комбинациялар ҳисобланиб, ҳар бир ижодкорнинг индивидуал “нигоҳ”и: табиатни кўриш хусусияти унинг янгиланувини таъминлайди. Агар пейзаж комплексларида янгилик кузатилмаса, бадиий матн қайтариқ ва кўчирма материалга айланиб қолади, ўқувчига ҳис-туйғу етказиб бериш муаммоси пайдо бўлади.

3. Пейзажнинг замон билан маконга кўра фарқланувчи мавсумий ва ландшафт пейзажлар; даражаси ва кўламига кўра маҳаллий, экзотик, миллий, сайёравий ва космик пейзажлар; жанр ва услуб жиҳатидан улуғвор ёки мўъжаз, шовқинли ёки сокин, сирли ёки аниқ пейзаж каби турлари мавжуд.

4. Пейзаж вазифалари сифатида қуйидагилар тасниф этилди: пейзаж лирик қаҳрамон образини яратишга ҳисса қўшади; адабий маконнинг гўзалликлари, хос манзараларини тасвирлаш воситаси сифатида ишлатилади; жой ва ҳаракат билан бевосита боғлиқ бўлган фон вазифасини бажаради; психологик хусусиятга эга: қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини йўлга қўяди ёки кечинмаларига бадиий урғу беради; ёзувчининг фалсафий мулоҳазалари манбаи бўлиб хизмат қилади; ҳаётнинг ижтимоий зиддиятларини тавсифлаш воситаси бўлиб хизмат қилади; рамзий маънога эга бўлиб, бадиий асарнинг символик хусусиятларини кучайтиришга ҳисса қўшади.

5. Усмон Азим шеъриятида пейзажнинг макон ва замон хусусиятига кўра мавсумий пейзаж, даражаси ва кўламига кўра миллий пейзаж тури кўпроқ кўзга ташланиши аниқланди. Унинг ижодида “куз”, “баҳор”, “қиш”, “ёз”, “хут”, “жавзо” каби мавсумий пейзажлар етакчилик қилади. Даражаси ва кўлами жиҳатидан тасниф қилинганда “Бойсун”, “Тошкент”, “тоғ”, “дашт”, “қир”, “адир”, “боғ” каби миллий пейзажлар шоир руҳиятининг ўзи туғилиб ўсган макон билан боғлиқлигини, лирик қаҳрамон кайфиятидаги тирикликка – она табиатга нисбатан муҳаббат, бевосита шоирнинг ўзи сув ичган илдизларига алоқадорлигини намоён этади. Шоир қўллаган миллий

пейзажларнинг марказида “Бойсун” туради. Бойсуннинг табиат манзаралари шоирнинг ғоявий-бадий концепциясини бойитиш, воқеабанд шеърларнинг тематик композициясини кучайтириш, шоир дунёқарашининг асосий моҳиятини очиш ҳамда шеър драматизмини ошириб, лирик пафосни кўтаришда асосий ўрин тутди.

6. Шоир лирикасидаги чуқур драматизм, сершиддат поэтик тасвир ва лирик қаҳрамоннинг ички изтироби шаҳар табиати манзаралари билан руҳий параллелизм воситасида поэтик ифода қилинади. Шаҳар манзараси Усмон Азим балладаларида етакчи унсур эмас, балки оғир зиддиятлар гирдобидида қолган лирик қаҳрамоннинг кайфияти, руҳияти, оғрик изтиробларининг яхлит картинасини кўрсатишга хизмат қилувчи деталлардир.

7. Усмон Азимнинг бахшиёна шеърларида “тоғ” ва “дашт” пейзажлари етакчилик қилади. Ушбу икки пейзаж унсури шоир шеърлятидаги халқона оҳанг ва бахшиёна руҳни, қолаверса, бахшиёна шеърлардаги бош мавзуларни белгилаб беради. Унинг шеърляридаги миллийликка йўғрилган, қуруқ тасвир ва баландпарвозликдан йироқ бўлган оддийлик, соддалик ва самимият, оғзаки ижодда етакчилик қилувчи хусусиятлар ана шу бахшиёна руҳнинг асосларидир.

8. Усмон Азим ижодида энг етакчилик қиладиган пейзаж бу куз мотиви ва унга алоқадор манзара. Куз шоирнинг умр сарҳисоби, етуклик палласидаги ҳаёт хулосалар ва фалсафий кузатувларининг мушоҳадавий поэтик талқинидир. Фасллар Усмон Азим ижодининг мундарижавийлигини бойитувчи жиҳат ҳисобланади. Шу жиҳатдан келиб чиқиб, унинг ижодини фаслларга бўлиб ўрганиш келгусида қилинадиган тадқиқотлар учун яхши объект бўла олади деган фикрдамиз.

9. Усмон Азимнинг шеърлярида табиат шеърдаги нафақат эстетик қадрият, балки олий ахлоқий категория сифатида ҳам намоён бўлади. Шоир шеърлярида инсон қалбидаги оғриқларни, азалий андуҳларни табиат манзараларига чоғиштириб чуқур драматизм билан тасвирлайди. У ўз ижодида табиат манзарасини, табиатда юз берадиган ҳодисотларни инсон руҳияти ҳамда қалбига кўчириш орқали инсон ва табиат уйғунлигини бадий ифода қила олган деб ҳисоблаймиз.

10. Усмон Азим услубини белгилайдиган етакчи хусусият шоир ижодининг халқ оғзаки ижоди мотивлари билан тўйинтирилганидир. Шоир асосан оддий ва синтезлашган фольклоризмлардан маҳорат билан фойдаланган.

11. Табиат унсурлари поэзияга кўчганда, маълум бир рамзни ифодалайди. Усмон Азим шеърлятида қўлланилган пейзаж-символлар китобхонни шоир руҳиятига яқинлаштиради, бетакрор поэтик манзаралар ҳосил қилади, шеърларда бадий-эстетик таъсирчанликни оширишга, турли маъно нозикликларини ифодалашга хизмат қилади.

**SCIENTIFIC COUNCIL FOR AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.03/30.12.2019 Fil.05.02 UNDER THE
FERGHANA STATE UNIVERSITY**

KOKAND STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

JUMANOVA SHAHNOZA IKRAMJANOVNA

TYOLOGY OF SCENERY IN THE POETRY OF USMAN AZIM

10.00.02 – Uzbek literature

**DISSERTATION ABSTRACT
FOR THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) IN PHILOLOGICAL SCIENCES**

Ferghana – 2022

The theme of doctoral (PhD) thesis was registered at the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2022.1 PhD/Fil2190.

The dissertation has been prepared at the Kokand State Pedagogical Institute.
The dissertation abstract has been published in three languages (Uzbek, English, Russian) on the website of the Scientific Council (www.fdu.uz) and in the Information and Educational portal «ZiyoNet» (www.ziynet.uz).

Scientific adviser:

Kobilova Zebokhan Bakirovna
Doctor of Philological sciences

Official opponents:

Kasimov Abdugofur Abdukarimovich
Doctor of Philological sciences, Professor

Mullakhujaeva Rano Tashkhujaevna
Doctor of Philosophy in Philological sciences,
Docent

Leading organization:

Urgench State University

The defense of the dissertation will be held on « 1 » 11 2022, at 11:30 at the meeting of the Scientific Council DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 awarding scientific degrees at the Ferghana State University. (Address: 100151, Ferghana city, Murabbiylar street, 19 Tel. (873) 244-44-29; fax: (873) 244-46-03; E-mail: fardu_info@mail.ru

The dissertation is available in the Information-Resource Centre of Ferghana State University (registered under the number 199). (Address: 100151, Ferghana city, Murabbiylar street, 19. Tel.: (99873) 244-46-02.

The abstract of the dissertation distributed on « 18 » 10 2022.
(Protocol registration number 59 dated on 18.10 2022).

Sh.M. Iskandarova
Chairman of Scientific Council awarding
scientific degrees, Doctor of Philological
Sciences, Professor

M.T. Zakirov
Secretary of Scientific Council awarding
scientific degrees, Candidate of
philological sciences, Docent

A.G. Sabirdinov
Chairman of Scientific Seminar
awarding scientific degrees, Doctor of
Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (Abstract of doctoral (PhD) dissertation)

Relevance and necessity of the research theme. Problems such as human's attitude to the natural environment and the role of nature in human life have always been considered relevant in world literature studies. Especially in recent years, great experiences were gained and traditions were formed in the study of nature and human problems in literary studies. Determining the poetic-ontological foundations of works of art, researching the development processes of literary-aesthetic thinking is becoming more and more important. These processes take place on the basis of socio-political, historical and cultural realities, and, of course, the attitude to the literary work is updated with the change of social mood.

In world literary studies, research is being conducted on the skill, style, and conceptual-content components of scenery images of creators, and new principles are being discovered. By understanding the poetic function of the elements of nature, it is easier to understand the philosophical and social views of the creator, which is expressed in literary studies.

In Uzbek literary studies, the classification of scenery, its importance and tasks in the literary text, and its place in the ideological and aesthetic outlook of the creator have not been sufficiently researched. In classical literature, more emphasis was placed on poetic arts, but the natural elements and scenery images that served as their basis did not find their scientific and theoretical evaluation. It is difficult to say that scenery is given enough importance even in the studies of modern Uzbek poetry. In Usman Azim's poetry, the scenery serves as a leading tool for understanding the artist's literary and aesthetic views and discovering the poet's poetic principles. After all, "...studying and promoting Uzbek classic and modern literature at the international level, analyzing this multi-faceted topic in integral connection with the most important processes taking place in the world's literary space today, drawing the necessary scientific and practical conclusions... is of great importance".¹

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology in the Republic. This research has been conducted in the framework of the priority for the development of science and technology in the republic entitled "I. Spiritual, moral and cultural development of a democratic and legal society, the formation of an innovative economy"

The scope of research study of the problem. Except for some studies on scenery² in the pre-independence period and after, scenery theory has not been studied in Uzbek literary studies as a whole. The issue of landscape typology in Usman Azim's work has not been studied until this period. During the study of

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари" мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табриги. // Халқ сўзи. – Тошкент, 2018 йил 8 август.

² Султонова М. Пейзаж санъати. –Тошкент: Фан, 1983; Эркинов А. Навоий – пейзаж устаси. –Тошкент: Фан, 1988; Йўлдошев Н. Чўлпон шеъриятида пейзаж. Фил.фан.ном.дисс. –Тошкент, 1994; Суяров М. Пейзаж шеъриятида композиция // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008 1-сон; Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги. –Тошкент: Akademnashr, 2019.

theoretical sources³ on the principles of scenery and poetry, we were convinced that the time has come to apply these laws to Uzbek literary studies.

Two dissertations and one doctoral dissertation⁴ were defended for the degree of doctor of philosophy in philology about Usman Azim's poetry.⁵ In particular, in J.Suvonova's research, features specific to Usman Azim's literary research and style were studied, while S.Umirova studied the linguopoetic features of the poet's poetry. As a part of M.Davronova's dissertation, she worked on the style poetics of Usman Azim. These studies can be considered as the first steps in the research of Usman Azim's work. However, the artist's literary and stylistic principles have not been sufficiently revealed in the picture of natural scenery, the problem of man and nature, which has the greatest place in Usman Azim's work. In the studies and interviews devoted to the landscapes of Uzbek poetry of the XX century, a certain aspect of the poet's work was mentioned, and almost no mention was made of the general scenery typology in the work of Usman Azim.⁶

Theme Correspondence of the dissertation to the research field of the Higher Educational Institution. The dissertation was completed within the framework of a practical project on "Current issues of Uzbek literature"

³ Иванисенко В. Поэзия. Жизнь. Человек. - Москва, 1962; Гинзбург Л.Я. О лирике. - Москва, 1964; Руднева О. Концептуализация пейзажа в малой прозе И.А.Бунина. дисс.кан.фил.наук.- Сургут, 2007; Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной. Москва: Высшая школа, 1990; Фейсенко Э.Я. Теория литературы. - Москва, 2008; Зотов И. Человек и природа в "Русском лесе". - Большой мир. - Москва, 1972; Кузьмичев И.К. Введение в общее литературоведение XXI века. - Нижний Новгород, 2001; Эткинд Е. Разговор о стихах. - Москва, 1970; Сильман Т.И. Заметки о лирике. - Ленинград, 1978; Дрыжакова Е. В волшебном мире поэзии. - Москва, 1978; Вишневский К.Д. Мир глазами поэта. - Москва, 1979; Альфонсов В. Поэзия Бориса Пастернака. - Ленинград, 1990; Потебня А.А. Теоретическая поэтика. - Москва, 1990; Путилов Б.Н. Веселовский и проблемы фольклорного мотива // Наследие Александра Веселовского. Исследования и материалы. - СПб, 1992. - С.74-85; Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. - М.: Аспект пресс, 1996. - С.182; Медриш Д.Н. Литература и фольклорная традиция. - Саратов, 1980; Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. - СПб.: Искусство - СПб, 1998; Nancy Worman. Landscape and the Spaces of Metaphor in Ancient Literary Theory and Criticism. Cambridge university press, 2015; Frye N. Anatomy of Criticism. Princeton, 1957.

⁴ Сувонова Ж. Ҳозирги ўзбек шеърятисида бадиий изланишлар (Усмон Азим ижоди мисолида). Фил.фан.ном.дис. - Самарқанд, 2000, Сувонова Ж. Усмон Азим шеърятисида бадиий тафаккур. - Тошкент, 2012; С.Умирова. Ўзбек шеърятисида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (Усмон Азим шеърятиси мисолида). Фил.фан.фал.док.дис. - Самарқанд, 2019.

⁵ Давронова М. Ўзбек шеърятисида индивидуал услуб поэтикаси (Усмон Азим, Икбол Мирзо, Фахриёр ва Абдували Қутбиддин шеърятиси мисолида). Фил.фан.док.дис. - Самарқанд, 2021.

⁶ Шарафиддинов О. Талант халқ мулки. - Тошкент, 1979; Гафуров И. Оҳанграбо қаерда?// Ўзбекистон маданияти. 1979 йил, 13 февраль; Шукуров Н. Сўз сеҳри шеър меҳри. - Самарқанд, 1992; Ҳаққулов И. Ғуссали юрак – ёлқинли юрак// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996 йил, 11 октябрь; Хуршид Даврон. Бўлар элнинг шоири// Туркистон газетаси, 1996 йил, 12 октябрь; Салим Ашур. Ўзгараётган бадиий тафаккур// Ёзувчи, 1997 йил, 30 июль; Хайитов А. 90 - йиллар ёшлар шеърятисида анъанавий ва шаклий изланишлар. Фил.фан.ном.дис. - Тошкент, 2003; Йўлдошева М. Ўзбек модерн шеърятисининг асосий хусусиятлари. Фил.фан.ном.дис. авт. - Тошкент, 2004; Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. - Тошкент, 2006; Норматов У. Ижод сеҳри. - Т, 2007; Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърятиси. - Тошкент, 2007; Ҳамдам У. Янгиланиш эҳтиёжи. - Тошкент, 2007; Абдуллаев А. Шеъримда узоқ бир ишқнинг шарҳи бор // "Шарқ юлдузи" журнали, 2010 йил 1-сон; Ризаев Ш.Қийноқ, сенга бўлсин, шараф// Шарқ юлдузи, 2010 йил 6-сон; Умунов Х. Эҳтиёж тафти. Самарқанд, 2011; Умунов Х. Тирик шеърлар поэтикаси. - Самарқанд, 2016; Сабирдинов А. Маънавият ва маърифат чашмалари. - Тошкент: Akademnashr, 2016; Адабиёт – Ватандаш муқаддас. Шоир Усмон Азим билан суҳбат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2018, 9- ноябрь; Холова М. Ўзбек модерн шеърятиси поэтикаси. Фил.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.авт. - Фарғона, 2018; Давронова М. Усмон Азимнинг интеллектуал шеърлари хусусида// Ўзбек тили ва адабиёти, 2019, 2-сон; Солижонов Й. Ҳозирги ўзбек лирикаси // Адабиёт хиббони. - Фарғона, 2020. - Б. 11.

implemented in accordance with the plan of research work of Kokand State Pedagogical Institute.

The aim of the research was the poetry of Usman Azim reveals the social, moral, spiritual role of the landscape image in artistic expression, as well as the meaning of concepts and elements associated with natural phenomena, such as seasons, months, vegetation, water, air, moon, sun, climate change in the formation of the aesthetic and literary-philosophical outlook of the poet.

The research has set the following tasks in itself:

analyzing Usman Azim's poetry according to scenery typology, determining methods of applying theoretical conclusions about scenery to modern Uzbek poetry;

to study the influence of the "city" scenery in ballads, "mountain" and "steppe" paydage in the poetic poems on the artistic and ideological content expressed by the poet;

to study the system of images and symbolism, poetic interpretation of the "autumn" scenery, which is most often used in the works of Usman Azim;

to show the lyrical hero's experiences of natural elements and to show the role and importance in revealing the ideological-aesthetic content of the literary text;

identifying the principles of transformation of natural elements, scenery into images and symbols in Usman Azim's poetry and giving conclusions on this.

The object of research Usman Azim's poetry books "Selections", "Heart", "Fall", "Silence" and "Selected works" were chosen as the object of the research. Usman Azim's "Fonus", "Collage" and dramatic and prose works were selected.

The subject of the research is scenery typology, theoretical laws of scenery, the poetic significance of the image of natural scenery in Usman Azim's literary and ideological concept, the comparison of scenery elements found in classical literature with modern poetry, the study of the gradual improvement of scenery and literary principles.

Research methods. Biographical, sociological, comparative-typological methods were used in the study.

The scientific novelty of the research can be defined as in following:

landscape, that is the volume of the image of nature in lyrics, the expressive possibilities of poetic arts, such as proportion, allusion, contrast, lipstick, exaggeration, artistic principles, such as parallelism, migration, aesthetic impact on the spiritual and mental state of the reader. the world, tree, water, mountain, which create the content of the poetic text, are revealed on the basis of the theoretical aspects of a number of images, such as night and dawn;

definition of the social, moral, philosophical principles of the landscape, the importance of understanding the patterns of artistic creation of various natural phenomena, such as lightning, rain, snow, clouds, heat, cancerous heat, the individual "look" of each creator: to see, observe, perceive nature and it turns out that the peculiarity of revival in figurative thinking ensures its renewal;

In the poetry of Usman Azim, the type of landscape representing the nationality is more noticeable, on such topics as the seasonal type of landscape in place and time of occurrence, nationality, universality, modernity; the leading in

the poet's work are seasonal landscapes of such seasons as “autumn”, “spring”, “winter”, “summer”, “hut”, “djavzo”, “khamal”, “saraton”; it is proved that the toponym “Boysun” is in the center of the national landscapes used by the poet, the natural landscapes associated with the mountains, hills, streams, valleys, roads of Boysun enrich the ideological and artistic concept of the poet, which is the main factor in raising lyrical pathos;

The poems of Usman Azim are based on understanding the fate of the homeland, country and people in connection with natural phenomena, the emergence of natural landscapes as an aesthetic category in expressing the happy, quiet, sad, enthusiastic nature of a lyrical work. hero.

The practical results of the study are as follows:

in Usman Azim's poetry, holistic and systematic scientific-theoretical views about the image of natural scenes and the role of scenery were formed;

in Uzbek literary studies, the function of the scenery in leveling the socio-philosophical outlook of the creator is defined as an object of research;

the role and importance of the "city" scenery in Usman Azim's ballads, the "mountain" and "steppe" scenery in his poetic poems, and the "autumn" scenery in the general spirit of his work are explored;

the impact of human and nature relations on the formation of Usman Azim's socio-philosophical, literary-aesthetic views, and creative principles has been studied.

The reliability of the survey results is determined by:

by the fact that the conclusions drawn from the research have been expressed in the scientific works published by the researcher, and that these conclusions have been positively evaluated by the scientific community, and that the specific problem has been solved using empirical-theoretical and analytical-comparative methods.

Scientific and practical significance of research results. The results of the research serve as a scientific-theoretical basis for the correct analysis and interpretation of the importance of the scenery in modern Uzbek poetry and the literary-aesthetic value of the scenery in the work of Usman Azim.

Some scientific conclusions of the study allow the scientific community to get to know the aspects of the scenery phenomenon in literary studies that have been neglected until now.

The conclusions of the dissertation can be used in writing textbooks and training manuals for the higher education system for academic subjects such as "Basics of Literary Studies", "Comparative Literary Studies", "History of Uzbek Literary Criticism", "Current Literary Process".

Implementation of research results. Based on the scientific results of researching landscape typology in Usman Azim's poetry:

landscape, that is the scope of the image of nature in lyrics, the expressive possibilities of poetic arts such as proportion, allusion, contrast, lipstick, exaggeration, artistic principles such as parallelism, migration, the aesthetic effect on the reader's spiritual and spiritual world, the tree, water, mountain that creates the content of the poetic text, The theoretical regularities of a series of images such

as night and dawn are revealed on the example of lyrical works created from our classic literature to modern poetry. (Reference number 01-03/874 of the Writers' Union of Uzbekistan dated July 5, 2022). The results served to broaden the imagination of young artists about the processes of poetic renewal in our national poetry and to improve the culture of reading;

determining the social, moral, philosophical principles of the landscape, the importance of understanding the laws of artistic creation of various natural phenomena, such as lightning, rain, snow, clouds, heat, cancerous heat, the individual "look" of each creator: seeing, observing, perceiving nature and the feature of revitalization in figurative thinking is to ensure its renewal. Clarified proposals were implemented at the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore (2017-2020) and were used in the fundamental project "Preparation of 100 volumes of Masterpieces of Uzbek Literature" numbered OT-F1-77 (April 4, 2022 of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan reference number 3/1255-1884 of August). As a result, views on landscape and its types are scientifically enriched in Uzbek poetry;

In the poetry of Usman Azim, the seasonal landscape type according to the place and time of occurrence of the landscape, the type of landscape representing the nationality according to the scope of the theme such as nationality, universality, modernity are more noticeable, "autumn", "spring", "winter", "summer" in the poet's work. , leading seasonal landscapes such as "hut", "djavzo", "khamal", "kahraton"; it is proven that the toponym "Boysun" is in the center of the national landscapes used by the poet, the natural landscapes related to the mountains, hills, streams, valleys, and roads of Boysun enrich the poet's ideological and artistic concept, which is the main factor in raising the lyrical pathos; Proposals based on the interpretation of the fate of the homeland, the country, and people in connection with natural phenomena in the poems of Usman Azim, the appearance of natural landscapes as an aesthetic category in the expression of the different characters of the lyrical hero: cheerful, calm, sad, enthusiastic. , "Educational Conversations" were used in scientific and educational broadcasts called "Ghazal Bostani" ("Uzbekistan" television and radio channel reference No. 04-36-939 dated June 17, 2022). As a result, listeners have a holistic idea of the current literary process and Usman Azim's place in it, and the broadcast scenarios are enriched scientifically and educationally.

Approbation of research results. The results of this research were presented and tested as lecture thesis at 5 scientific conferences, including 2 republics and 3 international conferences and approbated.

The publication of research results. According to the results of the study, a total of 9 scientific papers were published, 4 scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for the publication of the main results of doctoral dissertations (3 national and 1 foreign journals) reflected the results of the dissertation.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references. The total volume is 150 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The **introductory** part describes the relevance and necessity of the dissertation, the goals and objectives of the research, the object and subject, its relevance to the priorities of science and technology of the republic, the scientific novelty and practical results of the research, the scientific and practical significance of the results and includes the information on the implementation, the amount of publications and the structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation entitled **“Literary-aesthetic foundations of scenery in the history of Uzbek literature”** explores the theoretical laws and classifications of scenery as a literary term, some elements of scenery found in classical Uzbek literature, the development and improvement of scenery in modern Uzbek literature.

In the first chapter entitled **“Elements of scenery in classical literature”** it is proved that the importance of scenery elements in the creation of poetic arts in our classical literature is the main source of poetic description of the lyrical hero (Lover - *Oshiq*) and *Yor* (lover) from both the external and internal sides.

In classical literature, a large place is allocated to the image of nature. Although scenery do not take the lead in determining the philosophical essence of the poet's work, in many places they are directly connected with the author's idea. "Kutadgu Bilig" by Yusuf Khas Hajib, which is considered the first literary epic, is a proof of the creation of beautiful examples of landscape in ancient Turkic literature. "Yusuf Khas Hajib "transfers and connects this change, awakening, revitalization in nature to the destiny of the Turkic people, and puts forward the idea that this awakening, change is the awakening of the Turkic people, its flourishing".⁷

In the works of the leading poets of the XIV-XV centuries – Atai, Sakkakiy, Lutfiy, Hafiz Khorezmi, we can find many elements of scenery. Their unifying and generalizing aspect is the participation of scenery elements in creating migration. These tools increase the artistry of the works and directly serve in the creation of poetic arts.

“Nature is a place of secrets, desires and possibilities in Navoi`s ghazals, born from the desire to understand the essence of the world, human life, and beauty. The biggest bodies of the universe – the sun, the moon, the planets, from the constellations to the tiniest particle, to the glitter of the rainbow and the dew that trembles on the newly sprouting grass – everything finds new life in the poet's pen”.⁸ In Navoi's only ghazal, which begins with "G`unchayi xandon bila husnung guli xurram bahor"⁹, the elements of the scenery served to express the inner feelings and moral views of the lyrical hero: the beautiful face of the *yor* belongs to the spring, the soft feathers on the lips to the grass, the lover's moans to the spring rain, his face is in the spring season, it is also referred to as a yellowing leaf. The

⁷ Каримов Қ. Илк бадий дoston. –Тошкент: Фан, 1976. –Б. 158.

⁸ Муллахўжаева К.Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги. – Тошкент: Akademi nashr, 2019. –Б. 137.

⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. –Б. 176.

ghazal praises the beauty of nature, i.e., the spring season, and natural beauty, which is more beautiful than the looks and beauty of a person's youth, and that there is another true spring. This is the spring of behavior. The conversation and interaction of the owner of a beautiful character will make you happy. Alisher Navoi ends the ghazal with a high spirit: If in the spring one gets lucky with a beautiful girl, what is more happiness?

Ey Navoiy, chin bahor erkin bu yoxud ko'rguzur,
Bog'i xulqidin ulusqa dovari a'zam bahor.

In the literature of the XVIII-XIX centuries, scenery was used quite a lot. For example, in the works of Amiriy, Agahiy, Furkat, and Mukimiy, there are many poems that belong to pure scenery lyrics, describe the winter and spring seasons, and the change of nature. It is difficult to imagine literary arts such as *husni ta'lil*, *tamsil*, *tashbeh*, *tashxis* without scenery elements. At this point, it should be noted that in Eastern poetic thinking, the four main elements of nature: water, air, sun and soil occupy a leading place. Existence is held by four elements, the alternation of day and night, life, the existence of animals and plants is characterized by the presence of these four elements.

In the second chapter entitled **“Literary-aesthetic foundations of scenery in XX century poetry”** in modern Uzbek poetry of the XX century, the poetic interpretation of social reality in its own way, and thereby the events of the time and the layers of the human psyche that are not visible to others, and in a certain sense forbidden, through the scenery, in particular, nature and it is based on the principle of opening with the help of various figurative symbols, images created by means of elements.

By the XX century, the scenery in Uzbek poetry has become a means of helping to express the socio-psychological motive. But the lyrics of pure nature have not been forgotten. In Chulpan's work, there are many poems dedicated to the natural scenery. Especially, Aybek's poetry can be a proof of pure scenery lyrics. In Hamid Alimjon, images of nature occupy a leading place.

In the poetry of the 1960 years and 1970 years, the scenery became social, but the poetry of Abdulla Aripov, Erkin Vahidov, and Rauf Parfi reflected pure scenery lyrics. Images of nature often served as an expression of patriotic feelings of poets and writers. Abdulla Aripov uses the landscapes of "morning", "spring" in the sense of hope, renewal, salvation, and wants to draw a picture of the homeland through the scenery of "hill", "soil", "steppe". "According to the demand of the time, poetry also begins to produce in various forms from time to time".¹⁰ The lyrical hero of the 1980 years and 1990 years began to look at his contemporaries through the eyes of natural scenery, a special connection between man and nature appeared in poetry. This connection poetically perfected the image of the lyrical hero. A new hero of the lyric – a synthesized image of human problems in a scenery lyric appeared organically with the problems of nature. The extraordinary enthusiasm, intensity and sharpness of the poetry of the poets of this period was also transferred to the hero of the scenery lyric. He was born not only as a man of

¹⁰ Солижонов Й. Лирика латофати, насринг назокати. –Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2018 . –Б. 7-8.

broad intellectual level, but also as a man who was not indifferent to the problems of the society and at the same time to human feelings.

The world of images of scenery lyrics is wide and colorful. For example, traditional images of "tree" and "mountain" are usually used in the form of tree – pride, mountain – patience. In the works of many artists, for example, in one place the tree is depicted as a victim (Shavkat Rahman), and in another place it is represented as a person who is behind the times (Usman Azim). The mountain is interpreted in such meanings as peace (Khurshid Davran), loneliness (Azim Suyun). The poets of this period analyze the deepest layers of the human psyche through metaphorical and allegorical symbols, expose the vices in society and people while writing about ordinary "snags", "quails", "sharks" and "cockroaches". was an event. Shaukat Rahman's scenery poems are similar to the expression of nature scenes in movies. In his poems, "Gardens are scattered and trembling", vines are weakened, the rain is compared to the "Jewel pearls of the sky" cut off. Tulips swaying in the rain "Singing quietly against each other". The animating of inanimate objects in the poems of poets such as Shavkat Rahman, Rauf Parfi, Usman Azim is a unique art, which shows that the traditions of Eastern and Western poets have been continued in a new way in Uzbek poetry.

In the “**Scenery types and literary functions**” section of the chapter, relying on the theoretical principles of the scenery put forward by Epstein, it is explained that it is possible to classify it according to different bases.¹¹

"Scenery is the image of the natural environment that surrounds a person and any open space".¹² "The image of nature in a work of art is called a scenery (landscape). The image of nature is one of the components of the plot and increases the ideological-aesthetic power of the work".¹³ "Scenery is also interpreted as an important component of the literary reality created in a literary work, an image of an open space where events take place".¹⁴

The most traditional way of classifying scenery is the classification of seasonal and landscape scenery, which differ **according to time and space**. Seasonal scenery expresses the time of nature and consists of seasons (winter, spring, summer, autumn) or constellations (*sunbula, khamal, hut, aqrab*, etc.). The landscape scenery directly expresses the concept of space and includes reliefs such as steppes, mountains, hills, valleys, and deserts. In this case, the scenery reflects a certain space of nature. There is also a classification of scenery **according to the level and scale**, and according to this classification, local scenery are mentioned first, local scenery contain the image of the nature of the small and narrow geographical space that the creator himself knows, saw, was born, and grew up. As a parallel type to local scenery, there are exotic scenery, that is, scenery that are perceived as an unusual place for a certain folk poetry. Another type of this classification is national scenery, and national scenery are a generalized image of

¹¹ Эпштейн М.Н. Природа, мир, тайник вселенной. –Москва: Высшая школа, 1990. –Ст.130.

¹² Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва. НПК “Интелвак”, 2001. –Ст.732

¹³ Султон И. Адабиёт назарияси. –Тошкент, Ўқитувчи, 2005. –Б. 116.

¹⁴ Куронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. –Б. 220.

the nature of the country to which the poet belongs. There are also planetary and cosmic types of scenery, and in this type of scenery, the scale of seeing nature expands, which means that the poet considered his ideas to belong not only to the planet Earth, but also to the whole universe. There is also a classification of scenery in **terms of genre and style**: majestic or wonderful, noisy or quiet, mysterious or clear. There are also fantastic scenery, which depict worlds other than ours, eternity, catastrophic cataclysms in the life of the universe, and events such as the evolution of nature. Such landscapes are often directly related to utopian ideas about an ideal prosperous society and the future of humanity.

The landscape is multifunctional, according to Sebina, a literary critic, the scenery determines the place and time of action, acts as a plot motivation, serves to create psychologism and the manifestation of the author's subjective plan.¹⁵ In the book "Scenery Art", M.Sultonova illuminated the two tasks of the scenery as a place where events take place and showing the spiritual world of the hero, using the examples of the novels "Navoi" by Aybek, "Treasure of Ulug'bek" by A.Yakubov and "Starry Nights" by P. Kadirov.¹⁶

In general, the tasks performed by the scenery can be classified as follows: the scenery contributes to the creation of the image of the lyrical hero; it is used as a means of describing the beauties and characteristic scenery of the literary space; acts as a background directly related to place and action; has a psychological nature: sets the emotional state of the characters or gives artistic emphasis to their experiences; serves as a source of philosophical reflections of the writer; serves as a means of describing the social conflicts of life; has a symbolic meaning and contributes to strengthening the symbolic properties of the work of art.

Scenery can also serve different functions depending on the type of literary work. In poetic works, it plays an important role in describing the point of view, mood, and mental scenery of the lyrical hero, as well as in representing the space to which lyrical reality belongs. In prose works, the scenery, along with showing the time and place of the work, increases the concreteness of reality and acts as a lever to show the character of the characters more clearly to the reader. "In dramatic works, one can talk about the scenery only conditionally".¹⁷

In the second chapter of the dissertation, the **"Poetic-ontological basis of Usman Azim's scenery"** is formed by the masterpieces of folklore, classical literature and world literature. In the chapter **"Scenery of city in ballads"**, the problem is covered by examples of such works as "Ballad about the window", "Ballad about things", "Ballad about the car", "Ballad of December", "Ballad about the rain", "Ballad about the man who became a nightingale".

Usman Azim is the most prolific poet in Uzbek poetry in the ballad genre. In the ballads, we see high drama, the poet's peaceful feelings and free spirit.

The poet's poem "Ballad of the Steppe" expresses the feelings of every villager who came from the village to the city with a world of dreams:

Tog'lar kichraydi. Pasaydi osmon.

¹⁵ Фейсенко.Э.Я. Теория литературы. – Москва: Мир, 2008. –С.17.

¹⁶ Султонова М.Пейзаж санъати. – Тошкент: Фан, 1983.

¹⁷ Куронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент, 2010. –Б.221.

Yashab bo‘lmaydi-ku axir engashib ...
Jo‘nadim balandliroq osmonlar tamon-
Ortimdan Boysunning dashti ergashdi.¹⁸

Society corrupts the innocent heart. As a result, he begins to move away from the soil where his navel blood was spilled. The poet reveals this tragedy of the intelligent person in the poem "Ballad of the Steppe".

Usman Azim effectively uses such details as "wall", "cars", "window", "alley", "busy road", "rain", "man inside", "telephone" in creating the city scenery in his ballads. These details mean that the lyrical hero is walking in the city, and the poet is not able to fit in the narrow city, which is full of vastness. December, the car, and the window undergo a metamorphosis and turn into a two-armed, two-legged, conscious, feeling being – a human being. The city scenery is not the leading element in Usman Azim's ballads, but the details that serve to show the overall picture of the lyrical hero's mood, psyche, and pain and suffering.

In the second season, **“Mountain and steppe scenery in bakhshi poems”** is analyzed. It is natural that Usman Azim's experiences as a child, traditions such as bakhshi competition in Surkhandarya, kupkari, and childhood memories formed his personality, beliefs and outlook as a creator. Poet's poems recall the rhythm, tone and plot of a series of folk epics. In the center of them is the image of Elbek Bakhshi. In addition, there are the images of his student Elaman, his lover Aytuman, Akbatir, Karabatir, Mengliyaz and Narbibi, Jankabil and Gulkelar. The structure of bakhshi poems are also similar to epics: in the prologue of each bakhshi poems, a short comment is given in prose. Then comes a poem that matches reality. In the epics, there is a pattern that says "there is a place where is talking about ...". Usman Azim mostly uses the "mountain" and "steppe" scenery in his bakhshi poems.

Tuya boqdim, tovonlarim g‘ijja tikan,
Sen kelmasang Asqartog‘ ham cho‘kadigan.¹⁹

In this poetic parts, the poet expresses his idea using motifs from the epic "Alpamysh". Kaldirgachayim was feeding camels, and he was upset because Alpamysh didn't return to Kungirod, and he drank and recited this poem. Poet Alpamysh's failure to return will be a heavy burden for the whole country, likening "Askartag" (mountain scenery) to sinking. He concludes the poem by saying that "every country needs a husband and a young man."

The poet himself, whose poems are full of logical and figurative expressions, appears as a wise man and a philosopher with life experiences. In his poetic verses, there are many thoughts that are the cream of philosophical conclusions:

Toshdaymas, tog‘day bo‘lgin,
Qoyangda qush uyg‘onsin.
Eling senga qoqilmasin,
Eling senga suyansin.²⁰

¹⁸ Усмон Азим. Сайланма. –Тошкент.: Шарқ, 1995. –Б. 54.

¹⁹ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1 жилд. –Тошкент.: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016. –Б. 326.

²⁰ Ўша манба. – Б. 327.

The main idea in bakhshi poems is honoring the country, glorifying bravery, education of a man, and a call to understand the tricks of the world.

"In essence, an idea often manifests itself in nature".²¹ The poet finds unexpected sources, transparent feelings from nature. Therefore, scenery and poetry are interpreted as twin concepts from ancient times until now.

"Baysun" literary space serves as the main source of scenery in Bakhshi poem. The steppe is a part of the homeland, a symbol of Baysun, a beautiful memory of childhood. It is not difficult to notice that landscape elements such as "steppe", "mountain", "hill", "garden", "tree", "stone", "wind" found in these poems are directly related to the nature of Baysun. "Flowing freely like a river", "flowing freely like the moon", "moving freely like the wind", "not trembling like a deer", "being a shadow like a tree in cancer", "not walking like a crow in the eyes of a crow", "living like a nightingale", "a forehead harder than a mountain" and other poetic combinations prove that the poet took the free and unruly spirit of his poems from nature.

Shom chog‘i yulduzlik baxti bor,
Sog‘inchda yolg‘izlik baxti bor.
Hasratda qo‘shig‘im gulladi,
Shu gulga ildizlik baxti bor.²²

This confession is an example of the fact that Usman Azim takes all the artistic features and poetic arts from nature, and that he himself is a careful observer of nature.

The third part of the chapter is dedicated to **“Autumn motif in Usman Azim's poetry”**. Seasons occupy a special place in Usman Azim's poems. The poet's "Selection" includes 47 poems about spring, 25 about summer, 67 about autumn, and 30 about winter. It seems that the most important image among the seasons is the image of "autumn". The essence of the poet's work is the autumn philosophy. The tradition of depicting human life in relation to the seasons is a characteristic of our classical literature. The best example of this tradition is Alisher Navoi's book "Khazayin ul-Ma'ani". It is known that Navoi defined human life according to the four seasons of the year: spring, summer, autumn and winter. Usman Azim starts this series not from spring, but from winter. The poet uses winter scenery more when describing childhood. "However, it is clear that for the poet, autumn is not just the golden season of nature, but the yellowing of love, the saffron pages of the notebook of life, the season of tazarru expressed before winter".²³

According to the Canadian literary critic Northrop Frye, the awakening of nature is closely related to spring, tension to summer, tragedy to autumn, silence to winter.²⁴ The awakening of nature is closely connected with spring, tension with

²¹ Гегел Г.Ф. Эстетика. в.4т. - Москва, 1968, ст.127

²² Усмон Азим. Танланган асарлар. 1-жилд. –Тошкент.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. –Б. 321

²³ Солижонов Й. Покиза ниятнинг нурли йўллари. <https://img.uforum.uz>.

²⁴ Frye N. Anatomy of Criticism. Princeton, 1967. – P. 161.

summer, tragedy with autumn, silence with winter. It is difficult to assess specific relations of this type as clear and permanent, but the general typological correspondence of aesthetic categories to certain seasons is indisputable.

*Tong titraydi kech kuzakning quchog'ida,
Yulduzlarni o'chirmoqda gulgun shafaq.
Jonim, qalbm she'riyatning pichog'ida
Zamin – tilsim, osmon – tilsim... she'r – beshafqat!*²⁵

The poet expresses the harmony of his mind and nature in his imagination by saying that he "flies over the seas on the wings of his imagination", that he has seen the stars many times in his life, and that he wants to touch "the stars in the sea". Autumn is present in the general mood of the poem. Therefore, such scenery elements as "blue", "ground", "cloud", "sky", "dawn", "star", "sea" serve the "autumn" scenery. The poet considers "autumn" to be the moment of reckoning of his life. The poet exclaims in his boundless amazement and high imagination, "It will be a world poem in its entirety". "Autumn" scenery has great significance and poetic weight in Usman Azim's poetry, which summarizes the most characteristic features of concepts about nature and is a clear symbol of seasonal scenery. "These poems are always nostalgic. Events begin to take shape as if on an artist's canvas, sadness enters the heart. There are few poets in poetry who described longing and autumn as well as Usman Azim.²⁶ If we say that the seasons described by the poet are the stations of his creative life, staying at this station does not please the lyrical hero of Usman Azim. He wishes to stay less in the summer. If we study the poems in chronological order, in the first poems of Usman Azim, the mood of staying longer in summer and fearing autumn is felt. In the poet's poems written after the age of fifty, Kuz (autumn) became the sole supporter of the lyrical hero. In some of his poems, Usman Azim likens himself to "Kuzak". All the sorrows and sufferings of the poet, past and present, pains and sufferings are embodied in autumn. The use of autumn as "khazanlig", "kuzak", "tiyramoh" is more characteristic of Usman Azim's style. The poet enhances the art of the poem with the classic names of autumn. "Poetry should speak not with descriptions, but with pictures and images; poetry does not describe an object and does not copy it, but creates it".²⁷ This created image plays an important role in expressing a certain idea and worldview of the poet.

In Usman Azim's lyrics, the process of autumn can be studied in three stages: the arrival of autumn, the climax of life in autumn, and farewell to autumn. The symbol of "autumn", which Usman Azim often refers to, can be understood as "a period when a person sums up his life".

Usman Azim's lyrical hero is a soul that combines the spirit of man and nature. "Nature does not have our soul, but we have the spirit of nature. Because the law of existence is this: the higher being must contain the lower. Our spirit has

²⁵ Усмон Азим. Сайланма. Шеърлар. –Тошкент: Шарк, 1995. –Б. 5.

²⁶ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1-жилд.- Тошкент.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б. 16.

²⁷ Белинский В.Г. Танланган асарлар. –Тошкент, 1955. –Б. 213.

a commonality with nature, and this commonality is life”.²⁸ In this regard, reading Usman Azim's poems with the image of autumn, the meaning of life, the joy of living, the summary of the past life, the memory of the sweet and bitter past awaken in the mind of the reader.

In the last part of the chapter, “**The role of scenery in the expression of nationalism**” is studied. Topographical and exotic landscapes are also discussed.

Scenery elements are the same everywhere, for example, spring is the same in America and Uzbekistan, but there is a national expression in the use of scenery. In this poem "The Story of a Dreamless Man" it is reflected that ordinary rural people have wonderful and innocent dreams, but life takes them on its own path – the worries of livelihood do not allow them to realize the small dreams that they can fulfill even if they are dead.

Bahor kelsa podachi Bolta
Sigirlar yeb ketmasin deb, ilk boychechak boshida o‘tirarkan,
Samarqandni bir ko‘rmoqni istaydi.
(Uzoqda suvoriylar ufqqa ot qo‘yar).²⁹

After spring, summer comes, and when summer comes, the herdsman Bolta collects his "oshi halal" and returns to it, thinking again that "when I pray on the village street, I will see Samarkand." When autumn arrives, the herdsman Bolta "stands in front of the roaring field" as if he is "sad like a wingless bird" and whispers sadly "I wish I could see Samarkand." When winter came, the herdsman Bolta, bringing the "calf of a hasty cow that gave birth early" into his warm house, looked at the "starry sky" and sighed, "I wish I could see Samarkand." But life prevents him from realizing this dream.

“Podachi Bolta! Bu yorug‘ dunyodan armonsiz o‘tdi”....

(Balki “qo‘li tegmas” deb

*Samarqandning o‘zi kelib ketgandir podachi Boltaning qoshiga...)*³⁰

The conclusion of the poem is extremely touching and sad. The poet naturally reflects the life of village people with all their pain and suffering in this wonderful poem. The scenery is embedded in the content of the work as a part of the national and social reality described by the poet. The scenery in the poem are similar to the general picture of life in Uzbek villages. Because Uzbek fathers and mothers sacrifice their dreams for my children and my home. It is difficult to say that this self-sacrifice is a custom of another place, another nation.

The main elements of national scenery used by Usman Azim are places such as "mountain", "steppe", "garden", "hill", "meadow", "village", "wheat field", "hut", "spring", " season names such as "autumn", "javzo", etc. "Baysun" is in the center of the scenery representing the nationality used by the poet. Baysun's natural scenery play a key role in enriching the poet's ideological-literary concept, strengthening the thematic composition of eventful poems, revealing the main

²⁸ Белинский В.Г. Адабий орзулар. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. –Б. 95.

²⁹ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1 жилд. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2016. –Б. 80-81.

³⁰ Ўша жойда.

essence of the poet's worldview, increasing the drama of the poem, and raising the lyrical pathos.

The third chapter of the dissertation is dedicated to the study of **“Relationship of space and time in the scenery of Usman Azim”**. The first section is called **“Scenery and Social Motives”**. "Literary time and space cover all elements of the work. In particular, it is impossible to show the moods and experiences of the heroes without an literary depiction of time and space".³¹ In this respect, the scenery serves as an endless field for the unfolding of the characters in the work of art. The internal attitude of the poet to social events is understood by the metamorphosis of nature's elements into an image. "Any innovation in literature begins first of all with a change in the nature of its hero. A new hero means the next stage in the development of artistic and aesthetic thought. More precisely, the new hero is the first indicator of a qualitative change in the literary process, the beginning of all refinements and shifts in the literary movement".³² In Usman Azim's poetry, the mood and life confessions of the lyrical hero grow, develop and improve from poem to poem, sometimes from stanza to stanza. Social motives are reflected in the figurative attitude of the poet to the concrete reality around him. Many scenery in Usman Azim's poetry analyze society and human relations against the background of nature. For example, in the poem "Ballad of Objects", the lyrical hero says that the room is surrounded by objects on all four sides, and expresses dissatisfaction with this situation saying this *“Olamda kezaman ko‘zlarim xira, Tegramda aylanar buyumdan quyun”*.

– Ishla – Nima uchun? – Yugur! – Nimaga?

– Televizor kerak! – Mashina! – Buyum...

Bir yilki, boqmadim to‘yib dunyoga,

Sevgilim, unutdim maysalar bo‘yin.³³

The lyrical hero expresses concern that humanity is moving away from nature and surrounds itself with inanimate objects as development progresses, and writes that the meaning of life, worries, day and night – everything is being sacrificed for objects. The poet writes with a heavy feeling of pity that the material world cuts people off from living.

In the poem called "Speech about the ant", the poet's rebellion against the society is shown with irony in his own style. The actions of the "ant" are not outside the laws of nature, and the poem, which is called an ant, reflects the judgment and conclusion of the poet aimed at certain categories of society, disgusting and slaves of lust. The poet hides his hatred for these categories in society in the image of an ant.

Uyga... Uyga! Tinmaysan birpas,

Yugurasan... Seningcha, yuho,

Og‘iz qalbni aytish uchunmas,

Ovqat uchun yaralgan go‘yo.³⁴

³¹ Улугов А. Замон ва макон мусаввири. “Шарқ юлдузи” журнали, 2015 йил, 2-сон

³² Яшар Қосимов. Шеър ва дунё. “Шарқ юлдузи” журнали, 1-сон, 1989, 168-бет.

³³ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1 жилд. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2016. –Б. 14.

³⁴ Ўша манба. – Б. 52.

The ant does not care about the beautiful weather of spring and the beauty of nature, but wanders on the way of his ego. Everyone he meets on his way tries to carry the grain home. And the poet bitterly sneers to the ant, saying, "It is as if the mouth was given to you only for food, not to say the words of the heart". In fact, it becomes clear again in the following paragraphs that the person to whom the poem is directed is different. Now the movement of the human displaced ant character will increase. The poet brings an ant carrying grain in a corner of nature to a noisy city. The ants are in a row and are leaving in an office car. As if this was not enough, they are offended by being called "ant". Another "ant" leans on the counter and "scratches its head cheerfully", and another shines like a flower and "carries a diploma to his child". Another ant is in the office of the lyrical hero, "with all his feet on the ground, dragging his career". Another "ant" is busy filling in a poem saying "Pakhtakor people, excellent". The hatred of the poet increases at this point, he complains that he does not need his people, but give him an order or a reward.

Tugayapti she'rim. Ketaman.
Uzr, jonim bo'g'zimga yetdi.
Chumolini o'ylab turing. Men
Ninachini ko'rgani ketdim.³⁵

At the end of the poem, the lyrical hero says that the "ants" have invaded the whole city, and he ironically goes to see the "dragonfly". Usman Azim very skillfully uses the function of the "ant" image in nature in order to convey his artistic idea to the reader. It is not wrong to say that this is an extremely wonderful poetic find. At this point, it should be said that the poet's skill is not measured by the weight of the images he creates, but by the quality. In this sense, the image is the most important decisive element of poetry. Yan Parandovsky, who thoroughly scientifically substantiated the poetic image, writes: "The image is the only fundamental element of poetry that cannot be threatened by anything – neither time nor poetic fashion". Streams and trends, themes and plots, motives and moods change, word choice, conventional methods of writing poetry change, but the image – whether in a non-allegorical form or in metaphors – always remains. Image is the blood of poetry".³⁶ Usually the poet does not create a new image. The image is the property of the people. Usman Azim re-creates these images with his creative skills and gives them new meanings. In the poem "Burning Man" the poet wants to spread the "burning desire to live" to others. He expresses this point through the image of the "Burning man":

Xaloyiq yaqin bor, angrayma beshon!
Sen ham unga qo'shil! Olov bo'lg'in! Yon!³⁷

Usman Azim wants everyone to burn with that burning man. The image of "Burning Man" is a metaphor. He is the personification of the awakened man

³⁵ Усмон Азим. Танланган асарлар. 1 жилд. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2016. –Б. 52.

³⁶ Парандовский Я. Алхимия слова. Изд., – Москва, 1990. –С.205.

³⁷ Ўша манба. –Б. 217.

acting against the apathetic people. "Lyric poetry has the ability to perceive, see and reflect earlier with its sensitive gaze. This determines the specifics of lyrics as a unique form of artistic perception, its aesthetic nature different from other literary types".³⁸ Therefore, Usman Azim observes the society with the eyes of a poet and shows where people are going through the prism of thinking.

The second part of the chapter is called "**Scenery and folklore**". "In the poet's poetry, the use of folk literary plots has risen to the level of an literary principle".³⁹ In the poetry of Usman Azim, the direct influence of folk oral creativity can be classified in four different ways. The first feature is that the closeness to the "Alpomish" epic is felt in the poetic poems, the poet uses the characters, motive, and plot of the epic to express his ideological and aesthetic views. The second feature, using the style of folk songs, songs and *lapars* (Khorezm folk), the mood of excitement in the lyrical character is enhanced. Referring to the third feature, motifs and images of folk tales, elements specific to fairy tales are raised to the level of a separate image. The fourth characteristic is that the stories and proverbs passed from mouth to mouth among the people serve to express the artistic and philosophical observations of the poet. It turns out that the poet mainly used simple and synthesized folklorisms. In all appearances, the poet relies on landscapes. Because without landscapes, the expressiveness of the poem can be reduced.

Chaman ichida o'sib,
Gul bo'lg'in omonyorim.
Bulbulning ovoziga,
Qul bo'lg'in, omonyorim.⁴⁰

This poetic piece is written to the tunes of the folk song "Omonyor", which has existed among the people for a long time. Using this song, the poet playfully conveys the sincere expressions of the lyrical hero to his lover. Although the poems written close to the tune of folk songs such as "*Bu dunyo bir mayxona, Alyor. Sog'lar undan begona, Alyor*", "*Bog' ichinda bir daraxt, Yolg'izligidan bebaxt, Kuygan yor*", "*Cho'llar arolab ketma – Chamanyoringman, Sarob qarolab ketma, Chamanyoringman*" are appear in a playful way, against the background of the lover's appeal to the land and the poet's conclusions about the meaning of concepts of love, conflicts of life, essence of living are reflected.

When we read Usman Azim's poems based on folk tales, we can see that the rebellious spirit of the poet does not fit into the stereotyped literary dimensions of fairy tales. Therefore, in the poet's lyrics, we see that plots, details and images reminiscent of fairy tales are transferred to a new poetic scope in the poems addressed to fairy tales. The images that Usman Azim uses most often from folk tales are the images of the eldest hero, the middle hero, the youngest hero, the

³⁸ Яшар Қосимов. Шеър ва дунё. "Шарқ юлдузи" журнали, 1-сон, 1989, 168-бет.

³⁹ Сувонова Ж. Ҳозирги ўзбек шеърлятида бадий изланишлар (Усмон Азим ижоди мисолида). Фил.фан.ном.дис. – Самарқанд, 2000. – Б.116.

⁴⁰ Усмон Азим. Сайланма. –Тошкент: Шарқ, 1995. – Б.29.

princess and the fairy. Also, the most common plot line in folk tales, three paths before the hero: "Borsa kelar", "Borsa xatar", "Borsa kelmas" is one of the motifs often used in the works of Usman Azim. In the poem "Without magic fairytale" lyrical reality is told in the language of a middle boy. In it, it is said that the three brothers and sisters worked tirelessly in the fields. And one day, the brother and brother of the lyrical hero rebel against this same life: one becomes a river, and the other becomes a wind. The lyrical hero — the middle boy, is saddened by his father calling the eldest son "son of the river" and the youngest son "son of the wind". Because the ploughman's days go by, he digs his heel and continues his father's work. At the end of the poem, the cry of the lyrical hero is a logical conclusion, and it sounds like a painful confession from the throats of people who do not interfere with anyone in life, are not dissatisfied with anything, take it in even if they are dissatisfied, and live quietly getting used to the prosperity of this world:

Ming yillarki, qo'sh haydayman,
Peshonamda achchiq ter.
Meni ham bir olqang, ota!
Men yer bo'ldim, ota, yer...⁴¹

Another poem describes the love between Kenja Batyr and Malika. In the poem, the mental experiences of Kenja Batyr and Malika in a difficult situation are expressed with poetic expressions such as "the mountain flowing into water", "stones disappearing", and the victory of the giants is expressed with the metaphor of "mountain heads touching the clouds".

It can be said that Usman Azim's individual style is to rework traveling plots and give them a new poetic spirit and meaning.

The third chapter is dedicated to the study of **“Ideological significance of scenery-symbols”**.

Natural landscapes are a source of endless metaphors for Usman Azim's poetry. When describing natural scenes, every detail in the scene is artisticized and symbols are created. Here, from the point of view of art, the elements of nature act as "symbol carriers". Summarizing the concept of symbols, Lotman says: "The structure of symbols of a certain culture creates a system that is isomorphic and isofunctional in the genetic memory of a person".⁴² It is easy to understand the symbol attached to the images in the human memory.

Yerni oqartmadi, Tongda yoqqan qor,
Ammo ko'nglim uzra Sog'inch to'shadi:
Sukutni tingladim, Tongda intizor,
Sukunat negadir Senga o'xshadi.⁴³

As Usman Azim paints the image of "longing" in this poem, he reveals this goal by means of a parallel with nature. "Snow that fell in the morning" is snowing on the ground, in the heart of the lyrical hero, but it is not snow, but "longing". The silence of the morning reminds the silence of the sea. Here the poet points out that

⁴¹ Усмон Азим. Сайланма. –Тошкент: Шарқ, 1995. – Б.135.

⁴² Лотман Ю.М. Избранные статьи. Т. 1. - Таллинн, 1992. –С. 264.

⁴³ Усмон Азим. Куз. –Тошкент.: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2001. –Б.145.

longing is the "winter season" of human life. He wants to tell the reader that this season of life is full of longing and memory.

Usman Azim's poem "Grafika" is one of the most beautiful examples of metaphorical interpretation.

Ko'zing qaro sening, qoshlaring qaro,
Yuzlaring oq sening, kulishlaring oq.
Qo'lingdagi ta'na toshlaring qaro,
Menga g'amgin boqib turishlaring oq.⁴⁴

The lyrical hero says that the "eyes" and "eyebrows" of the yor are black and contrasts them with the white "faces" and "laughter". In the poem, the colors "white" and "black" create a contrast. Similes are created on the basis of the characteristics of these colors. Due to the fact that *Mahbuba* seems to have forgotten the lyrical hero, put him in exile, hesitates between revenge and showing love, these "defects" of his are characterized by their black color. But the feeling of longing and the feeling of pain that comes after it is pleasant, which is why white is considered appropriate.

Shommi, yo saharimi — vaqtimdir qaro,
Sen deb to'kayotgan yoshlarim oppoq.
Sening ham, mening ham baxtimdir qaro,
O'ttiz to'rt yoshingda sochlaring oppoq.⁴⁵

Contrasting black and white in verses is not just a form of art, but a poetic reflection of the struggle between feelings that hinder mutual understanding in human relationships. The passage of time, corresponding to the psyche of the lyrical hero, has reached an imperceptible level, the blackness indicates this. And young people pouring out of longing is a sign of truth, so it is rated as white. But there are common aspects that unite them, this is happiness, bad luck written by fate, and at the same time, the absence of dust in the hearts. When the two of them were happy, the lyrical hero claimed to know a million different colors:

Men milyon bo'yoqni bilardim, axir,
Ikkimiz baxtiyor bo'lgan chog'larda.⁴⁶

We observe extraordinary similes in the metaphors used by the poet. It is unique in that it is the "thing to be likened" and not the "likeness" that is new.

Ko'ksimda bir qush bor — uchadi tinmay.
Yuksak-yuksaklarda uchar — ko'rar tush...
Uchadi yarador bo'lganin bilmay,
Uchib ketayotib o'ladi bu qush...⁴⁷

Comparing "heart" to "bird" is not new. But his "dying while flying", "dreaming of flying high" is an literary invention.

Metaphorical symbols appear in different forms in Usman Azim's poetry, which indicates that the artist has a wide range of thinking, can feel nature from the inside, and can deeply observe the connection between man and nature.

⁴⁴ Усмон Азим. Сайланма. —Тошкент: Шарқ, 1995. —Б. 86.

⁴⁵ Усмон Азим. Сайланма. —Тошкент: Шарқ, 1995. —Б. 86.

⁴⁶ Ўша жойда.

⁴⁷ Ўша манба. —Б. 94.

CONCLUSION

The conclusions made during the research can be summarized as follows:

1. The landscape is a component of the work of art and serves to express the content of the work, it harmonizes with it in expressing the ideological goal put forward by the author in the work, in this respect, the importance of the landscape in the work is characterized by the extent to which it participates in conveying the idea to the reader.

2. Determining scenery complexes is important for understanding the laws of literary creation of nature. Scenery complexes are considered stable combinations, and the individual "look" of each creator: the nature of seeing nature ensures its renewal. If there is no novelty in the scenery complexes, the literary text will turn into a return and copy material, there will be a problem of conveying emotions to the reader.

3. Seasonal and landscape scenerys that differ according to time and space; local, exotic, national, planetary and space scenery according to level and scale; in terms of genre and style, there are such types as majestic or wonderful, noisy or quiet, mysterious or clear scenery.

4. The following were classified as scenery tasks: the scenery contributes to the creation of the image of the lyrical hero; it is used as a means of describing the beauties and characteristic scenery of the literary space; acts as a background directly related to place and action; has a psychological nature: sets the emotional state of the characters or gives artistic emphasis to their experiences; serves as a source of philosophical reflections of the writer; serves as a means of describing the social conflicts of life; has a symbolic meaning and contributes to strengthening the symbolic properties of the work of art.

5. In the poetry of Usman Azim, seasonal scenery according to the space and time characteristics of the scenery, national scenery type according to the level and scale were found to be more prominent. Seasonal scenery such as "autumn", "spring", "winter", "summer", "*hut*", "*javzo*" are leading in his work. When classified in terms of level and scale, national scenery such as "Baysun", "Tashkent", "mountain", "steppe", "dirt", "hill", "garden" show that the poet's psyche is connected with the place where he was born and grew up, and the aliveness in the mood of the lyrical hero – love for mother nature shows the poet's direct connection to the roots he drank water from. "Baysun" is in the center of the national scenery used by the poet. Boisun's natural scenery play a key role in enriching the poet's ideological-literary concept, strengthening the thematic composition of eventful poems, revealing the main essence of the poet's worldview, increasing the drama of the poem, and raising the lyrical pathos.

6. The deep dramatism in the poet's lyrics, the intense poetic image and inner suffering of the lyrical hero are poetically expressed by means of spiritual parallelism with the scenes of urban nature. The city landscape is not the leading element in Usman Azim's ballads, but it is the details that serve to show the whole picture of the lyrical hero's mood, psyche, and pain and suffering in the vortex of severe conflicts.

7. "Mountain" and "steppe" scenery are leading in Usman Azim's poetic poems. These two elements of the scenery determine the folk tone and charitable spirit in the poet's poetry, as well as the main themes of the charitable poems. Simplicity, simplicity and sincerity in his poems, which are adapted to nationalism, are far from dry images and arrogance, and are the leading features in oral creativity, which are the foundations of this charitable spirit.

8. The most leading scenery in Usman Azim's work is the motif of "autumn" and the scenery related to it. "Autumn" is a summary of the poet's life, an observational poetic interpretation of life conclusions and philosophical observations during the period of maturity. Seasons are an aspect that enriches the content of Usman Azim's work. From this point of view, we believe that studying his work by seasons can be a good object for future research.

9. In Usman Azim's poems, nature appears not only as an aesthetic value, but also as a high moral category. In his poems, the poet depicts the pains in the human heart, the eternal sorrows, by combining them with natural scenes with deep drama. We believe that he was able to artistically express the harmony of man and nature by moving the natural scenery and events that occur in nature to the human psyche and soul in his work.

10. The leading feature that defines Usman Azim's style is that the poet's work is saturated with the motifs of folk oral creativity. The poet skillfully used mainly simple and synthesized folklorisms.

11. When the elements of nature are transferred to poetry, they represent a certain symbol. The landscape-symbols used in the poetry of Usman Azim bring the reader closer to the poet's soul, create unique poetic scenery, serve to increase the artistic-aesthetic impact of the poems, and express various subtleties of meaning.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.03/30.12.2019 Fi1.05.02 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЁНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
ФЕРГАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

**КОКАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ**

ЖУМАНОВА ШАХНОЗА ИКРОМЖОНОВНА

ТИПОЛОГИЯ ПЕЙЗАЖА В ПОЭЗИИ УСМАНА АЗИМА

10.00.02 – Узбекская литература

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Фергана – 2022

Тема диссертации доктора наук (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована за номером B2022.1 PhD/Fil2190 Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

Диссертация выполнена в Кокандском государственном педагогическом институте.

Автореферат диссертации на трёх (узбекский, русский, английский (резюме)) языках размещён на веб-странице Научного совета (www.fdu.uz) и Информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziynet.uz).

Научный руководитель:

Кобилова Зебохон Бакировна
доктор филологических наук

Официальные оппоненты:

Косимов Абдугофир Абдукаримович
доктор филологических наук, профессор
Муллахужаева Раъно Тошходжаевна
кандидат филологических наук

Ведущая организация:

Ургенчский государственный университет

Защита диссертации состоится «1» 11 2022 года в 11:30 часов на заседании Научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 при Ферганском государственном университете (Адрес: г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-44-29, факс (99873) 244-46-03; e-mail: fardu_info@mail.ru).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (Зарегистрирован за номером 199). Адрес: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-46-02.

Автореферат диссертации разослан «18» 10 2022 года.
(Протокол реестра рассылки 59 от «18» 10 2022 года).

Ш.М. Искандарова
Председатель научного совета по
присуждению учёных степеней,
д.ф.ф., проф.

М.Т. Зокиров
Учёный секретарь научного совета
по присуждению ученых степеней,
д.ф.н., доцент

А.Г. Сабирдинов
Председатель научного семинара при
научном совете по присуждению
учёных степеней, д.ф.н., проф.

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования: раскрыть роль формирования эстетического и литературно-философского мировоззрения поэта Усмана Азима, в поэзии которого раскрывается социальная, нравственная, духовная роль пейзажа, как образа художественной выразительности, а также значение таких понятий связанных с природными явлениями, временами года, месяцами, растительностью, водой, воздухом, луной, солнцем, изменением климата.

Объектом исследования выбраны сборники стихов Усмона Азима “Избранное”, “Сердце”, “Осень”, “Тишина” и “Избранные произведения”. При необходимости привлечены драматические и прозаические произведения Усмона Азима “Фонарь”, “Коллаж”.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

раскрыты теоретические аспекты лирических образов, создающие содержание поэтического пейзажного текста, такие как изображение природы в лирике, рассвет и ночь, мир, дерево, вода, гора, создающие содержание поэтического текста, а так же выразительные возможности поэзии, такие как таносуб, ташбеҳ, тазод, ружуь, муболаға; художественные принципы - параллелизм, миграция, эстетическое воздействие на духовное состояние читателя;

определены социальные, нравственные и философские принципы пейзажа, раскрыта важность понимания различных явлений и закономерностей природы в художественном произведении, таких как молния, дождь, снег, облака, жара, а так же индивидуального «взгляда» каждого «творца»: видеть, наблюдать, воспринимать природу образно, что оживляет мышление;

доказано, что в поэзии Усмана Азима топоним «Бойсун» находится в центре используемых поэтом национальных пейзажей, природных ландшафтов, связанные с горами, холмами, ручьями, долинами, дорогами Байсуна, которые обогащают идейно-художественную концепцию поэта, являющейся главным фактором поднятия лирического пафоса; используется пейзаж, показывающий народность, по темам, времена года, по месту и времени возникновения, универсальность, современность; ведущими в творчестве поэта являются времена года такие как «осень», «весна», «зима», «лето», «хут», «жавзо», «хамал», «саратон»;

показано, что в основе стихов Усмана Азима лежат судьбы родины, страны и народа во взаимосвязи с природными явлениями, проявляющиеся в природных ландшафтах, как эстетической категории выражения счастливого, тихого, грустного и восторженного характера лирического героя.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов по исследованию типологии пейзажа Усмона Азима:

в творческом кружке при Союзе писателей Узбекистана “Онажоним – шеърият” (Мать поэзия) сделаны доклады на темы художественных принципов понятия пейзаж, охвата и масштаба, теоретических законов и задач пейзажа, на тему пейзажа в поэзии Усмона Азима, которая предстаёт в

стихах не только как эстетическая ценность, но и как высшая моральная категория. (Справка № 01-03/874 Союза писателей Узбекистана от 5 июля 2022 года). Результаты исследования послужили расширению представлений молодых авторов о поэтических обновлениях в национальной поэзии и повышению читательской культуры;

заклучения диссертации о важности выявления пейзажных комплексов важно для понимания законов охудожествления природы, о том, что пейзажные комплексы, считаясь устойчивыми комбинациями, обеспечивают индивидуальный “взгляд” каждого писателя: особенности видения природы, использованы в реализации фундаментального проекта ОТ-Ф1-77 “Подготовка к изданию 100 томника «Жемчужины узбекской литературы», выполненного в Институте узбекского языка, литературы и фольклора (2017-2020) (Справка Академии наук № 3/1255-1884 от 4 августа 2022 года). В результате, в узбекской поэзии значительно насыщены научные взгляды о пейзаже и его видах. Подготовлены к изданию избранные стихи Усмона Азима;

заклучения автора о видах пейзажа в поэзии Усмона Азима, поэтических значениях символов и образов, сформированных на основе элементов природы использованы для подготовки научно-духовных телепередач “Бедорлик”, “Маърифий сухбатлар”, “Ғазал бўстони” телерадиоканала “O‘zbekiston” Национальной телерадиокомпании Узбекистана (Справка № 04-36-939 телерадиоканала “O‘zbekiston” от 17 июня 2022 года). В результате, у слушателей сформировалось ясное представление о современном литературном процессе и роли Усмона Азима в нём, а сценарии радиопередач насыщены научными фактами.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объём диссертации – 150 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (part I; часть I)

1. Жуманова Ш. Усмон Азимнинг пейзаж яратиш маҳорати // Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги –УзА.Илм-фан бўлими. – Тошкент, 2022. – Б.238-243.

2. Жуманова Ш. Усмон Азим шеърятада куз мотиви // FarDU. Iltiy xabarlar – Научный вестник. ФерГУ. – Фарғона, 2022, № 2. – Б. 184-187. [10.00.00. № 2]

3. Жуманова Ш. Усмон Азим шеърятада дашт пейзажи // // Ўзбек тили ва адабиёти журнали. – Тошкент, 2022, № 3. – Б. 184-187. [10.00.00. № 3]

4. Jumanova Sh. Landscape in Usmon Azim “Bakhshiyona” //EUROPEAN JOURNAL OF BUSINESS STARTUPS AND OPEN SOCIETY. ISSN 2795-8612. Volume 2№ (Apr.2022). – P. 169-172.

5. Жуманова Ш. Усмон Азим ижодида ёмғир образи. //CURRENT ISSUES OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES. International Scientific and Practical Congerence. April, 2022. – P.300-304.

II бўлим (part II; часть II)

6. Жуманова Ш. Пейзаж унсурларининг шеърый санъат яратишдаги ўрни // “Қўқон адабий мухити ва учинчи ренессанс” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Қўқон, 2022 йил 28 май. – Б. 579-583.

7. Жуманова Ш. Пейзаж ва ижтимоий мотивлар // “Қўқон адабий мухити ва учинчи ренессанс” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Қўқон, 2022 йил 28 май. – Б. 583-857.

8. Жуманова Ш. Мумтоз адабиётда пейзаж унсурлари // Порсо Шамсиев таваллудининг 125 йиллигига бағишланган Республика илмий анжумани. II китоб. – Тошкент. 2022 йил 27 апрель. – Б.87-94.

9. Жуманова Ш. Ҳозирги ўзбек шеърятада рамзий-фалсафий мушоҳадакорлик (Усмон Азим шеърята мисолида) // Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2022 йил июнь. – Б.125-129.

Автореферат Фарғона давлат университети тилшунослик кафедраси қошидаги
илмий марказ томонидан таҳрирдан ўтказилди

Босишга рухсат этилди: 2022 йил. Нашриёт босма табағи: - 3, 5.

Шартли босма табағи: - 1,875. Бичими 84 x 108 ¹/₁₆. Адади: 100.

Баҳоси келишилган нархда.

“Poligraf Super Servis” МЧЖ.

150114, Фарғона вилояти, Фарғона шаҳар, Авиасозлар кўчаси, 2 - уй

